

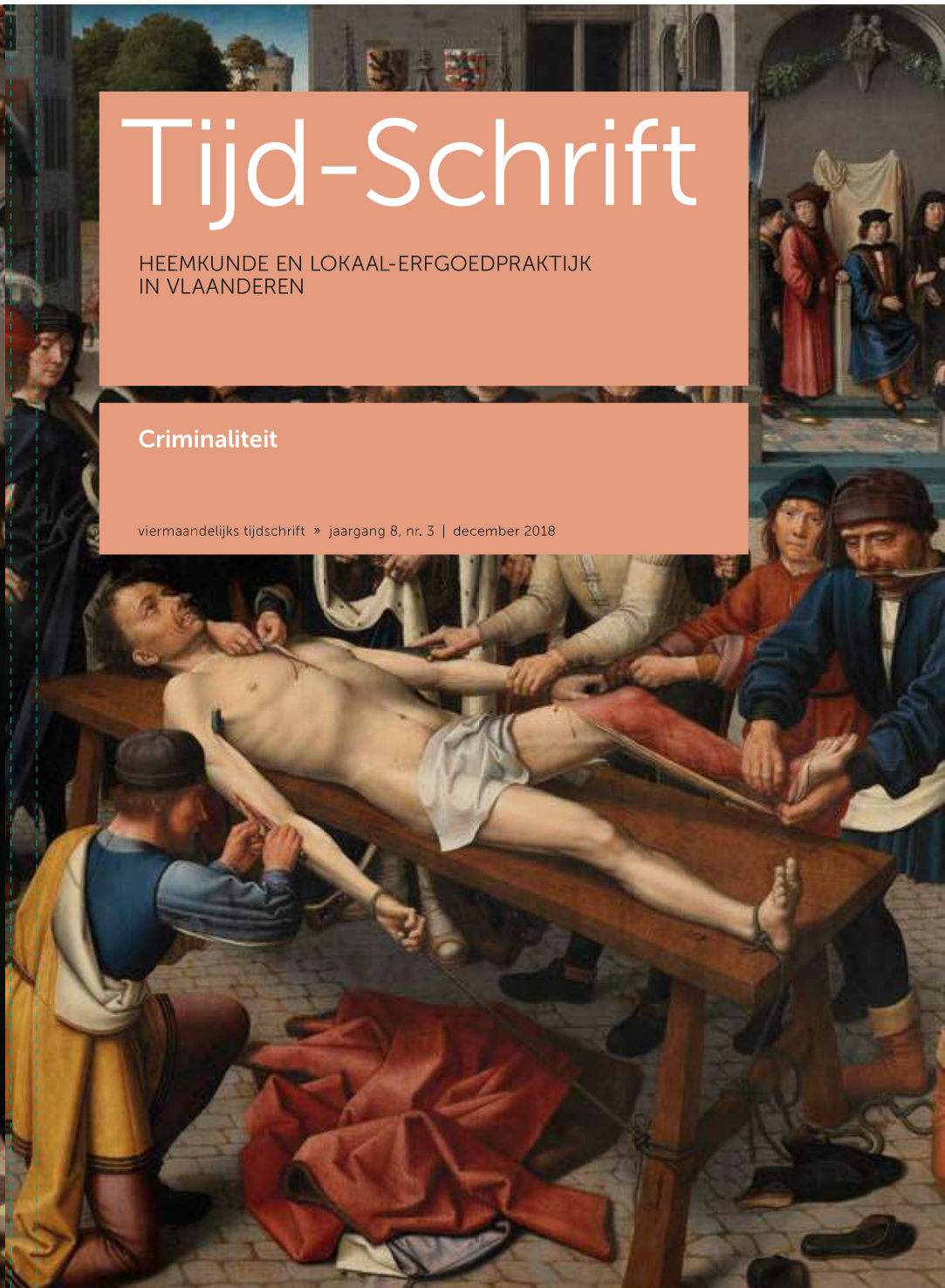

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Criminaliteit

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 8, nr. 3 | december 2018

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 8, nr. 3 | 2018
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Ellen Decraene, Paul Degraeve,
Jelle De Rock, Fons Dierickx,
Ferdi Geerts, Evelien Jonckheere,
Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Tijn Vereenoooghe,
Tom Verschaffel en Ans Vervaeke.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: Gerard David,
Het oordeel van Cambyses, 1498
(Groeningemuseum Brugge)
CC0 Wikimedia Commons.

ISSN 2034-6263

INHOUD

Criminaliteit	4
<i>Talder swaerste crime</i>	6
De repressie van ketterij in de zestiende-eeuwse Nederlanden GERT GIELIS	
De zestiende-eeuwse metamorfose van de berijders	22
De hervorming van de vroegmoderne 'politie' in het Brugse Vrije LAURENT INGHELBRECHT	
Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende-begin twintigste eeuw	38
MARGO DE KOSTER	
Landlopers gezocht... en gevonden!	52
Digitalisering persoonsgegevens van landlopers en bedelaars van 1891 tot 1914 MARC SPRANGERS	
Gevaarlijke gasten?	66
Chinese arbeiders en het onveiligheidsgevoel in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog DOMINIEK DENDOOVEN	
Crimineel, maar niet strafbaar.	84
Het parket van Brussel en geweld tegen collaborateurs rondom de bevrijding JAN JULIA ZURNÉ	
Historici, privacy en ethiek	98
Het anonimiseren van privacygevoelige informatie in historisch onderzoek LAURA NYS	

Volgende nummers behandelen onder meer de thema's ambachten, kleur
en achter slot en grendel.

Zelf een artikel schrijven voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte
abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

Criminaliteit

Jack the Ripper, Bonnie en Clyde en Pablo Escobar: historische criminelen die tot op heden tot de verbeelding spreken. De combinatie van het mysterie dat rond deze figuren hangt en de vele misdaden die op hun palmares staan, heeft ervoor gezorgd dat hun reputatie de tand des tijds heeft doorstaan. Zij verschijnen nog steeds als personages in films, series en liederen. Maar (sociale) media springen ook gretig op allerhande hedendaagse misdrijven. Moordzaken, spectaculaire diefstallen zoals de recente plofkraak, en vluchtmisdrijven komen geregeld in het nieuws. Er heerst dan ook een onuitputtelijke fascinatie voor dit grensoverschrijdend gedrag. Waarom moorden of stelen mensen? Wat zijn de motieven van criminelen? Zowel de misdrijven als de gevolgen daarvan voor de slachtoffers, en de impact op de algemene veiligheid brengen de gemoederen vaak in beroering.

Criminaliteit is des mensen, maar de concrete invulling van dit begrip verschilt echter per periode en regio. Criminaliteit wordt hier breed gedefinieerd als alles wat overtredingen van normen en rechtsregels, wanbedrijven en misdaden betreft. Wat een 'wanbedrijf' of een 'misdaad' precies is, varieert naargelang de gevoeligheden en de overtuigingen van toen of daar. Zo vormen zelfmoord, homoseksualiteit, godslastering of heterodoxie in onze contreien geen aanleiding meer tot vervolging of heksenjachten, terwijl dit in de vroegmoderne periode wel het geval was. Ook landlopers en vagebonden beschouwden autoriteiten tot lang in de negentiende eeuw als criminelen. Daarnaast hadden oorlogsomstandigheden en economische crises een impact op de rekbaarheid van dit begrip, zoals enkele bijdragen in dit themanummer duidelijk aantonen. Een historische studie naar het verleden levert alvast heel wat inzichten in de sociale normen en het waardenkader dat vroegere samenlevingen hanteerden.

Ons criminele verleden is rijkelijk bewaard. Criminele procesdossiers, getuigenverhoren, gevangenisregisters en politieverlagen documenteren niet alleen de misdrijven, maar geven ook veel gegevens prijs over het dagelijkse reilen en zeilen van toen. Het grote voordeel van deze gerechtelijke bronnen is dus dat ze een stem geven aan mensen die grotendeels onzichtbaar zijn voor onderzoekers. Bovendien bevatten criminele bronnen veel details over verdachten, slachtoffers en getuigen, zoals geboorte- en woonplaats, leeftijd en beroep. Hierdoor vormen ze voor onder meer sociaalhistorisch en genealogisch onderzoek een meerwaarde. Aan de hand van zeven bijdragen wil dit nummer van Tijd-Schrift de rijke geschiedenis van criminaliteit en de mogelijkheden van het gevarieerde bronnenmateriaal tot zijn recht laten komen. Het nummer is chronologisch opgebouwd en analyseert verschillende aspecten van criminaliteit van de vroegmoderne periode tot nu.

In de zestiende eeuw beschouwde de overheid ketterij als de zwaarste vorm van misdaad. Het imago van de inquisitie, die verantwoordelijk was voor de vervolgingen, is nog steeds dieprood gekleurd wegens de zogenaamde wreedheden en intolerantie tegen andersgelovigen. Onderzoek focuste dan ook lange tijd op de slachtoffers van ketterij, terwijl de inquisitie als instituut maar beperkt aan bod kwam. **Gert Gielis** biedt daarop antwoord door het stereotiepe beeld te doorbreken. Op een overzichtelijke manier brengt hij de geschiedenis van de zestiende-eeuwse inquisitie in de Nederlanden. Bovendien voert hij een pleidooi voor meer lokaal onderzoek, dat recht kan doen aan de grote variëteit in kettervervolgingen.

Dat lokale niveau is ook van belang voor kleinere overtredingen en misdaden. Hoe gingen inwoners in de vroegmoderne tijd om met crimineel gedrag? **Laurent Inghelbrecht** onderzoekt hoe de openbare orde en veiligheid in het Brugse Vrije, het plattelandsgedebied rond Brugge, gehandhaafd werd tussen de zestiende en de achttiende eeuw. Aanvankelijk controleerden inwoners elkaar en hield een 'berijder', een politieman *avant la lettre*, driemaal per jaar toezicht op een 'berijd', een bijeenkomst van alle parochianen waarop werd bemiddeld in geschillen tussen inwoners en boetes werden uitgesproken. De toenemende problemen met landlopers en vagebonden verstoorden echter

die dynamiek, aangezien zij bij criminele activiteiten door de mazen van het net van het bestaande systeem glipten. Inwoners drongen dan aan op een hervorming van de berijdschappen, waardoor criminelen sneller gevat konden worden. Aan de hand van resolutieboeken schetst Laurent Inghelbrecht de grieven van de inwoners, alsook de reactie van de lokale autoriteiten hierop.

Zoals reeds aangegeven varieert de gevoeligheid van bepaalde feiten en handelingen in de loop van de tijd. Behoorde prostitutie in de negentiende eeuw tot de sfeer van de criminaliteit? Bij momenten beroerde het immorele aspect van dit 'oudste beroep' alvast de gemoederen. Het beleid en de regelgeving hieromtrent kwamen dan ook al uitgebreid aan bod in de historiografie. Hierdoor bleven de prostituees zelf vaak in de schaduw. **Margo de Koster** plaatst in haar bijdrage de laatnegentiende-eeuwse en begin-twintigste-eeuwse Antwerpse prostituees en de organisatie van het 'hoerenbedrijf' centraal. In het kader van de politiereglementering onderzoekt ze hun achtergronden, motieven en ervaringen. Via processen-verbaal en andere documenten uit de Antwerpse politiearchieven slaagt ze erin de prostituees van toen een stem te geven.

Landlopers en bedelaars staan centraal in de volgende bijdrage. Zij werden tot lang in de negentiende eeuw beschouwd als criminelen, al waren ze zelf slachtoffers van armoede. Het beleid probeerde een antwoord te bieden op deze armoedeproblematiek en de re-integratie van deze arme bevolkingsgroepen stond hoog op de agenda. Via landloperskolonies of de latere Rijksweldadigheidskoloniën van Wortel en Merksplas trachtte de overheid opvang en tewerkstelling te bieden. Dit negentiende-eeuwse beleid leverde heel wat bronnenmateriaal (1891-1914) op. **Marc Sprangers** doet het digitaliseringsproject van de bronnen die deze kolonies produceerden uit de doeken. De rijkdom aan gegevens, maar ook de mogelijkheden voor verder (genealogisch) onderzoek worden nader toegelicht.

Criminaliteit is vaak inherent aan een oorlogscontext. Ook in 1919, in de volle nasleep van de Eerste Wereldoorlog, was de rust nog niet hersteld. Diefstallen en moord teisterden de Westhoek. De zondebokken van dienst waren de Chinese arbeiders, die door de Engelsen in volle oorlogstijd naar de frontzone waren gebracht om hier arbeid te verrichten. **Dominiek Dendooven** vergelijkt de voor- en naoorlogse perceptie van deze Aziaten en het Chinese Labour Corps (CLC). Waar inwoners deze Oosterse tijdgenoten aanvankelijk als een curiosum beschouwden, veranderde die perceptie na de wapenstilstand. Zij werden met de vinger gewezen voor de vele problemen in deze frontstreek. Wat zorgde voor deze ommezwaai?

Ook de nasleep van de Tweede Wereldoorlog komt aan bod. De bijdrage van **Jan Julia Zurné** focust op de chaotische maanden net na de bevrijding, toen verzetsgroepen afrekenden met collaborateurs. Vooral dit geweld en de reactie van de autoriteiten daarop komen aan bod. De vele voorbeelden, ontleend aan gerechtelijke documenten uit de regio Brussel, illustreren alvast de rekbaarheid van het begrip 'criminaliteit'. Hoe kanaliseer je als overheid de wraak die er bij verzetsgroepen heerst en in hoeverre is geweld tegen collaborateurs gerechtvaardigd?

De artikelen in deze bijdrage tonen aan dat criminele bronnen delicate onderwerpen, zoals medewerking aan de collaboratie of de aanwezigheid in gesloten jeugdinstituten, aansnijden. Er moet dan ook omzichtig opgesprongen worden met dit materiaal, vooral als deze de recente geschiedenis behelzen. Voor de persoon in kwestie of de nabestaanden kan dergelijk materiaal en onderzoek confronterend en compromitterend zijn. **Laura Nys** benadrukt in haar bijdrage het belang van privacy. Hoe de persoonsgegevens van de persoon in kwestie beschermen zonder afbreuk te doen aan het onderzoek? Bij wet dienen de gegevens van nog levende personen geanonimiseerd te worden, maar wat met de gegevens van overledenen? Aan de hand van vier dilemma's werpt ze de problemen omtrent privacy en onderzoek op. Dat doet ze binnen het kader van de twintigste-eeuwse jeugdgedelinquentie. In de hedendaagse samenleving, waarin privacy steeds een belangrijker gegeven wordt – denk maar aan de recente GDPR – dient er ook een bewustwording te groeien over de bescherming van persoonsgegevens gevonden in (privacy-gevoelige) bronnen.

Laat u alvast niet verleiden om de grenzen van het ontoelaatbare op te zoeken. Daarentegen hopen we u te inspireren met de vele *tips and tricks* om ons criminele verleden terug tot leven te brengen.

Namens de redactie,

Ans Vervaeke

Talder swaerste crime

De repressie van ketterij in de zestiende-eeuwse Nederlanden

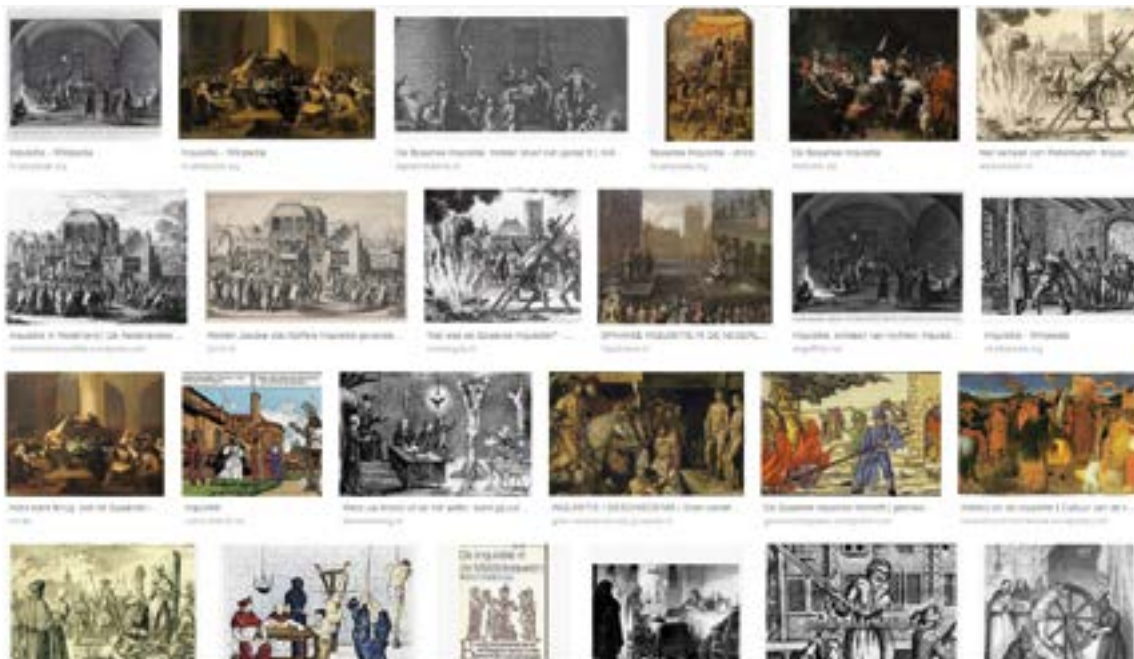
Gert Gielis

In het ancien régime werd ketterij beschouwd als *talder swaerste crime*. Het betrof immers – net als blasfemie, toverij of simonie – een schennis van de goddelijke majesteit. In de middeleeuwen en zelfs tijdens de vroegmoderne periode kwamen processen voor ketterij niet zo vaak voor, behalve in de zestiende eeuw. Toen was de vervolging van ketterij een kwestie van staatsbelang en beheerste de ketterijproblematiek samenleving en politiek.¹ In de Habsburgse Nederlanden hebben tussen 1520 en 1570 minstens 1.300 personen hun afwijkende geloofsovertuiging met hun leven betaald.² Nergens anders in Europa lag het aantal terechtstellingen zo hoog. De verantwoordelijke, zo vertellen vele geschiedenisboeken, was ‘de Inquisitie’, maar wat die inquisitie precies behelsde, is minder duidelijk. Niet zelden wordt de term inquisitie met een hoofdletter geschreven, maar daar is voor wat betreft de Nederlanden geen echte reden toe. Een hoofdletter suggereert dat het om een soort van bureaucratische, gecentraliseerde, permanente ‘organisatie’ zou gaan, maar dat was in de Nederlanden niet het geval. Van echte institutionalisering was geen sprake. Het ambt van inquisiteur was een persoonsgebonden mandaat dat los stond van een instelling, ook van Rome. Men kan de inquisitie dus niet zomaar vergelijken met een ander juridisch college zoals bijvoorbeeld de Raad van Brabant of de Raad van Vlaanderen. Het was een uitzonderingsrechtbank.

De geschiedenis van de inquisitie spreekt tot de verbeelding, figuurlijk en letterlijk. In ons taalgebruik wordt het beeld van de inquisitie bepaald door historisch geconstrueerde stereotypen. Steevast hebben die te maken met gruwel en tyrannie. Voor een veelzeggende afspiegeling van ons collectieve geheugen voere men op Google Afbeeldingen de term ‘inquisitie’ of ‘inquisition’ in. De resultaten van de zoekopdracht: een stortvloed van prenten met gruwelijke folteringen en huiveringwekkende terechtstellingen. Het verhaal van de inquisitie – of beter: van de kettervervolging – is evenwel ingewikkelder dan de stereotypie laat uitschijnen. De complexiteit van de kettervervolging en de achterliggende structuren en patronen,

1 Voor een algemene achtergrond, zie bijvoorbeeld: J. Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog* (Amsterdam 2011).

2 W. Monter, ‘Heresy executions in Reformation Europe, 1520-1565’, in: O. Grell & B. Scribner (red.), *Tolerance and Intolerance in the European Reformation* (Cambridge 1996) 48-64.

Dit screenshot van de resultaten van de zoekterm 'inquisitie' op Google Afbeeldingen illustreert de uiterste negatieve beeldvorming die over het fenomeen inquisitie bestaat. Die perceptie gaat terug op propaganda uit de zestiende eeuw. (screenshot Google Afbeeldingen)

de mythificatie die al in de zestiende eeuw begon en onze moderne blik, bepaald door verlichtingswaarden, maken het erg lastig om het fenomeen inquisitie te vatten.

Wel is het beeld van de inquisitie in de Nederlanden in de wetenschappelijke literatuur al sterk bijgesteld nadat de confessionele stellingen in de (kerk-) geschiedenis vanaf de jaren 1960 grotendeels verlaten werden.³ We hebben zo onder meer een beter zicht gekregen op de organisatie van de ketterijvervolging. Er rest evenwel nog veel onderzoekswerk. Door hun specifieke kennis over een dorp, gemeente, stad of streek kunnen lokale historici zonder twijfel bijdragen aan een beter begrip van de ketterijbestrijding. Dergelijk lokaal onderzoek moet dan wel voorbij de mythes van het collectieve geheugen kijken en vertrekken vanuit de meest recente inzichten. Door middel van een historisch overzicht en een analyse van de ketterijvervolging in de vroegmoderne Nederlanden, wil ik daarom in dit artikel een interpretatiekader bieden voor de bestudering van lokale casussen. Aansluitend geef ik nog enkele wenken voor verder onderzoek.

Ketterij: een geestelijk misdrijf

In de zestiende-eeuwse Nederlanden was ketterij een zwaarwichtige maatschappelijke kwestie, die het leven van vele gelovigen direct of indirect beroerde. Vanaf 1520 domineerde het ketterijvraagstuk de binnen- én buitenlandse politieke agenda van de landsheer. Zowel Karel V als zijn zoon Filips II waren doordrongen van hun goddelijke opdracht om de eenheid van het katholieke geloof in hun territoria te bewaren. In samenspraak met hun raadgevers namen deze vorsten het voortouw in de bestrijding van de oprukkende ketterij. Die vaststelling lijkt misschien vanzelfsprekend, maar is dat – in het licht van de toenmalige visie op ketterijvervolging – niet.

3 De meest recente stand van het onderzoek wordt gepresenteerd in: G. Gielis en V. Soen, 'The inquisitorial office in the sixteenth-century Low Countries. A dynamic perspective', *Journal of Ecclesiastical History*, 66/1 (2015) 47-66. Zie ook: G. Gielis, *Verdoelde schaepkens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen* (Leuven 2009). Verder in het artikel verwijs ik naar verdere specifieke literatuur. De voornaamste bronneneditie is nog steeds deze van Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, 5 dln. (Gent-'s-Gravenhage 1889-1903). Helaas gaat deze bronnenvverzameling niet verder dan 1528.

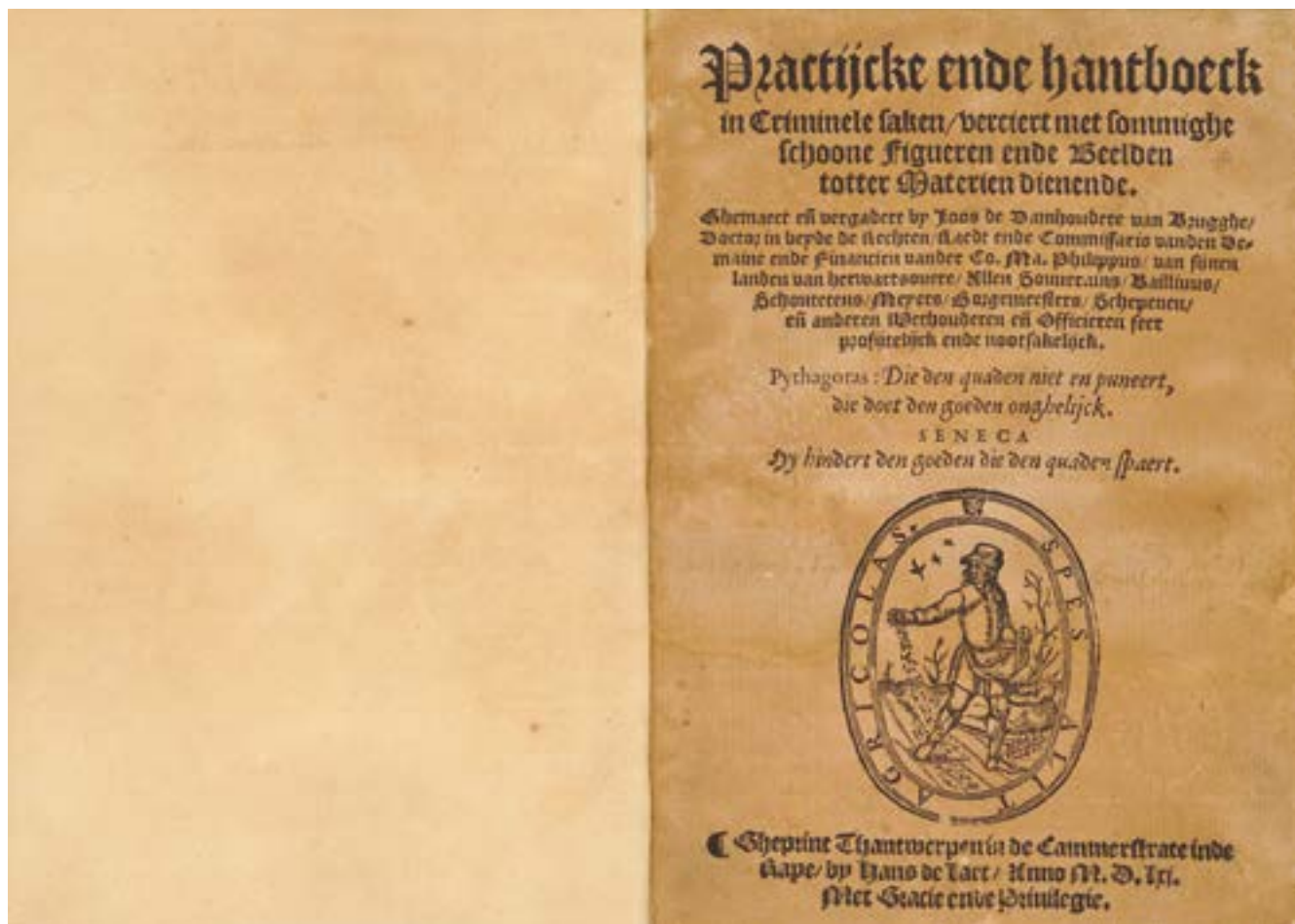
Ketterij was in eerste instantie een geestelijk misdrijf: het ging immers om afwijking van de kerkelijke leer. Bijgevolg werd ketterij in principe door een geestelijke rechter vervolgd. In 1510 legde jurist Filips Wielant in zijn standaardwerk *Practijcke criminele* de verantwoordelijkheid voor de kettervervolgving nog bij de *geestelicken juge*.⁴ Die geestelijke rechters zetelden in de bisschoppelijke rechtbanken of officialiteiten; daarnaast waren enkele pauselijke inquisiteurs uit de dominicanenorde actief.⁵ Zij waren verantwoordelijk voor de *inquisitio hereticae pravitatis*, het gerechtelijke onderzoek naar 'de ketterse verdorvenheid'. De wereldlijke rechtbank zorgde indien nodig voor uitvoering van het doodsvonnis. Dat was de gebruikelijke praktijk om ketterij juridisch te vervolgen.

Zo'n veertig jaar na Wielant stelde Joos de Damhoudere in zijn *Practijcke in criminele saken* – waarin hij nochtans grote stukken van Wielant plagieerde – vast dat de rechtspraak inzake ketterij was veranderd: 'Nochtans heeft ons de costume ende usantie jeghenwoordich daer toe ghebrocht dat alle weerlijcke juge gemeenlijc niet alleen aen en nemen ofte aenveerden d'executie maer oec kennisse van saken en t'prononcieren van der sententie in crime van heresie.'⁶ Ketterij werd dus ook vervolgd voor wereldlijke rechtbanken. Wat was er in de decennia tussen 1510 en 1555 gebeurd?

4 *Het es oic heresie danof den gheestelicken juge de inquisitie doet ende tproces maect, ende den weerlicken juge dexecutie metten viere ende confiscatie van goede* (Filips Wielant (ed. J. Monballyu), *Filips Wielant verzameld werk – I. Corte instructie in materie criminele* (Brussel 1995) 77).

5 P. Fredericq, *Inquisitio haereticae pravitatis neerlandica: geschiedenis der inquisitie in de Nederlanden tot aan hare herinrichting onder Keizer Karel V (1025-1520)*, 2 dln. (Gent 1892 en 1897).

6 Joos de Damhoudere, *Practijcke ende handbouck in criminele zaeken* (Leuven 1555) 83.

De jurist Joos de Damhoudere, commissaris in de Raad van Financiën, was een van de meest invloedrijke juridische auteurs van de zestiende eeuw. Zijn *Practijcke ende hantboeck in criminele saken* had hij evenwel grotendeels geplagieerd van Filips Wielant. Gerechts officieren konden hierin lezen wat ze in strafproceszaken moesten doen. (Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience)

Nieuwe stappen in de kettervervolging

Door Luthers ketterproces in Rome (1518-1521), dat eindigde met zijn veroordeling als ketter en zijn excommunicatie, en door het succes van zijn ideeën in de Nederlanden kwam het ketterijprobleem hoog op de beleidsagenda van de jonge Keizer Karel te staan. In die urgentie speelde misschien niet zozeer de specifieke aard van de nieuwlichterij een rol, als wel de snelle en grootschalige verspreiding ervan. Door de ontwikkelingen in de drukkerij en boekindustrie en de relatief hoge graad van geletterheid in de Nederlanden was de impact van Luthers protestactie, maar meer nog van Erasmus' kerkkritische ideeën, diepgaand.⁷ In de ogen van de autoriteiten die de oude sociale orde en de eenheid van religie verdedigden, vormde ketterij een fundamentele bedreiging van de door God ingestelde maatschappelijke orde. Vanuit dat perspectief ontplooidde de centrale regering twee complementaire strategieën ter bestrijding van ketterij: de uitbouw van een wetgevend kader en de oprichting van een uitzonderingsrechtbank.⁸

In de ogen van de autoriteiten die de oude sociale orde en de eenheid van religie verdedigden, vormde ketterij een fundamentele bedreiging van de door God ingestelde maatschappelijke orde

In de nasleep van de Rijksdag in Worms (voorjaar 1521), waar Luther door de keizer in de rijksban werd gedaan, werd in de Habsburgse Nederlanden nieuwe wetgeving inzake ketterij uitgevaardigd. Deze richtte zich natuurlijk precies op de kanalen waarlangs de nieuwe ideeën zich verspreidden: drukwerk en mondelinge communicatie. Het Edict van Worms werd in juli 1521 afgekondigd in enkele steden, in de Nederlanden. Het verbodde de verspreiding en consumptie van Lutherse literatuur ten strengste. Ook de zogeheten 'conventikels', geheime bijeenkomsten waarin afwijkende religieuze denkbeelden (zoals die van Luther) werden besproken, waren voortaan verboden.⁹

Ook wie de wet niet overtrad, maar er wel ketterse ideeën op na hield, moest efficiënt vervolgd kunnen worden. Keizer Karel vond het problematisch dat de bisschoppen verantwoordelijk waren voor de kettervervolging. De bisdommen waren door hun enorme uitgestrektheid moeilijk te controleren, de juridische macht van de bisschoppen was sterk uitgehold en de zetels van de bisdommen bevonden zich grotendeels buiten de landsgrenzen van de Habsburgse Nederlanden. De bestrijding van een grootschalig probleem als de verspreiding van Luthers ideeën kon met de bestaande middelen niet efficiënt worden georganiseerd, besefte men in regeringskringen. Beter was het om eigenmachtig actie te ondernemen. In de nasleep van het proces tegen Jacobus Praepositus, prior van het augustijnenklooster in Antwerpen en een vriend van Luther, kreeg de Brabantse raadsheer Frans van der Hulst in april 1522 uitzonderlijke juridische bevoegdheden om ketterij te vervolgen en te veroordelen.¹⁰ In juni 1523 kreeg hij zelfs een inquisitiemandaat

7 J.-F. Gilmont, *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimé (1517-v.1570)* (Parijs 1990); W. Heijting, "Ziet daer staedt ghescreven ende 't es zo". Het boek en de overdracht van ideeën bij de eerste Nederlandse evangelisch gezinden' in: M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. Van Deursen* (Amsterdam 1996) 14-28; Andrew Pettegree, *The book in the Renaissance* (New Haven-Londen 2010).

8 G. Gielis, *Verdoelde schaepkens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen* (Leuven 2009).

9 Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis*, IV, 47-58. In sommige gewesten echter werd de wetgeving tegen ketterij pas enkele jaren later uitgevaardigd. Over de plakkatenwetgeving zie A. Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux (1520-1633). Tome I: La législation* (Brussel 1997) 49-50.

10 Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis*, IV, 101-104. In december 1521 was Praepositus gearresteerd omdat hij in Lutherse zin predikte. Na lange onderzoe-ningen door een inquisitierechtbank herriep hij publiekelijk zijn stellingen.

van paus Adrianus VI. Kort nadien, op 1 juli 1523, werden op de Brusselse Grote Markt twee jonge augustijnenbroeders van het Antwerpse klooster als eerste martelaren van de Reformatie op de brandstapel terechtgesteld.¹¹

Op 1 juli 1523 werden op de Grote Markt van Brussel twee jonge augustijnerbroeders, Hendrik Voets en Jan van Esschen, op de brandstapel terechtgesteld. Zij weigerden te verzaken aan hun geloofsovertuiging en werden zo de eerste martelaren van de Reformatie. Dit drukje zorgde ervoor dat hun wedervaren ook in het Duitse Rijk wijd bekend raakte. Zulke terechtstellingen waren eerder de uitzondering dan de regel, zeker in de beginfase van de repressie. (Gent, Universiteitsbibliotheek)

- 11 J.E. Verduynde, 'De Antwerpse augustijnen en de lutherse Reformatie, 1513-1523', *Trajecta* 16 (2007) 193-216; J. Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen: Geloof en heldenmoed* (Leuven 2004), Gielis, *Verdoelde schaepkens*, 91-98.

Het uitzonderingsmandaat van Van der Hulst en zijn uitgebreide autoriteit botste met de privileges en de autonomie van de gewesten. Toen Van der Hulst probeerde om een verdachte Hollandse advocaat te vervolgen, werd hij flink tegengewerkt en nam hij zijn toevlucht tot ongeoorloofde praktijken.¹² In oktober 1523 was zijn positie onhoudbaar geworden en werd hij door de landvoogdes formeel uit zijn mandaat ontslagen. De regering beraadde zich over andere mogelijkheden. Moest men terugvallen op de bisschoppelijke rechtbanken, op de oude situatie? Hoewel Karel die optie voorstond, drongen landvoogdes en raadslieden aan op een nieuwe, beter controleerbare instantie. Drie hogere geestelijken werden voorgedragen aan de paus als kandidaten voor de functie van inquisiteur-generaal.

- 12 B.-J. Spruyt, *Ketter aan het Binnenhof: Cornelis Hoen en zijn tractaat tegen de transubstantiatieleer* (Heerenveen 1997).

Na een grondig onderzoek benoemde de pauselijke nuntius in juni 1524 niet één, maar alle drie de kandidaten en verleende hen pauselijke volmachten om verdachten te reconciliëren met de Kerk, dan wel hen te vonnissen. De belangrijkste was Nicolaas Coppin, theologieprofessor en deken van het Sint-Pieterskapittel te Leuven.¹³ Hij nam vooral zaken uit Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland voor zijn rekening. Van de activiteiten van de twee andere inquisiteurs-generaal, Jacques de Lattre en Olivier Buedens, zijn voornamelijk nauwelijks sporen bekend.¹⁴ Het lijkt erop dat in de gewesten

- 13 G. Gielis, *In gratia recipimus. Nicolaas Coppin (ca. 1476-1535) en de inquisitie in de Nederlanden* (Leuven 2018).
- 14 De Lattre was prior van het klooster van Val des Ecoliers te Bergen. Buedens was proost van het Sint-Maartenskapittel in Ieper.

de myn

17

Votes myn jonck D miedt d'ingene haesthaest niet
 Berdijfte van ghyloijck, zandijck, en op de
 wach m'ans M'ay

Johanna Malpuy dordulle p'one infourts als de vanden
 kindt ontent of d'ine onbode s'ijnde es g'ompr'one in g'ust
 in ghyfing d'p'one te segg'ne die g'achtige v'and'g'ne van
 te g'one d'ainny g'one g'one / v'one sal / Ande v'one
 g'evanght s'ijnt g'one g'one w'one in g'one j'ud g'one
 dat sy g'ewest g'one in s'ijst p'one / die g'one
 s'ijst v'one d'one v'one est na die j'ud g'one
 v'one te d'one d'one v'one tot v'one d'one
 v'one tot v'one g'one die d'one v'one tot g'one
 in s'one v'one / in v'one tot v'one de d'one
 in g'one v'one g'one g'one v'one v'one d'one
 d'one v'one v'one s'one / d'one v'one die sy d'one
 in s'one v'one g'one te d'one v'one g'one
 dat sy s'one v'one in s'one te v'one g'one
 s'one s'one g'one g'one by v'one te g'one
 s'one g'one in v'one v'one d'one v'one
 v'one d'one s'one v'one v'one in s'one g'one
 dat sy wel w'one dat sy v'one in s'one g'one
 v'one g'one s'one in v'one s'one d'one
 v'one v'one v'one v'one v'one v'one / d'one
 in s'one sy d'one v'one in s'one v'one d'one
 v'one v'one dat d'one v'one d'one
 of v'one g'one d'one v'one v'one h'one
 d'one / of die d'one v'one g'one
 in v'one in s'one v'one v'one
 s'one g'one d'one v'one te v'one
 s'one s'one v'one v'one d'one
 v'one s'one v'one v'one v'one
 v'one v'one s'one v'one v'one
 v'one v'one v'one v'one v'one
 op v'one s'one v'one v'one / of d'one
 v'one / of d'one / v'one g'one
 die d'one v'one als sy v'one d'one
 d'one te d'one v'one v'one
 die s'one v'one v'one
 g'one v'one v'one v'one v'one

† s'one d'one
 s'one d'one
 v'one d'one
 in s'one
 v'one v'one
 in s'one
 v'one v'one

Anno d'one
 de d'one
 v'one

ten westen van de Schelde de bisschoppelijke rechtbanken meer gewicht in de schaal konden leggen. Desgewenst konden de inquisiteurs-generaal hun volmacht delegeren aan een andere geestelijke, wat inderdaad regelmatig gebeurde. Inquisiteurs reisden niet actief rond om haarden van ketterij op te sporen, maar stonden passief ter beschikking van wereldlijke en kerkelijke autoriteiten die hun expertise en autoriteit nodig hadden in een ketterijproces. Toen bijvoorbeeld in 1527 na de biecht van een rancuneuze dienstmeid een netwerk van hervormingsgezinden werd ontdekt in Brussel, kwam inquisiteur-generaal Coppin het proces leiden op verzoek van de kapittel-deken en de landvoogdes.¹⁵

Organisatie van de kettervervolgning

Vanaf halverwege de jaren 1520 waren er in de Habsburgse Nederlanden grofweg vier verschillende 'spelers' met autoriteit op het vlak van kettervervolgning: 1. de bisschoppelijke rechtbanken; 2. de pauselijke inquisiteurs (doorgaans dominicanen); 3. de inquisiteurs met pauselijke volmacht, door de vorst voorgedragen; en 4. wereldlijke rechtbanken. In deze laatste categorie dient men eigenlijk nog onderscheid te maken tussen verschillende jurisdicties, vooral dan de gewestelijke gerechtshoven en de lokale schepenbanken. Bovendien waren er nog instanties met juridische prerogatieven die eveneens bevoegdheid claimden op het vlak van ketterij-jurisdictie, zoals de Leuvense universiteit en de Geheime Raad. De samenstelling van een inquisitierechtbank gebeurde ad hoc naargelang van de casus en hing sterk af van enerzijds lokale factoren en anderzijds van de identiteit(en) van de verdachte. Toen in 1543 in Leuven een netwerk van hervormingsgezinden werd opgerold, werden twee kapelaans van de Sint-Pieterskerk, ook leden van de universiteit, berecht door een kerkelijk-universitaire rechtbank, terwijl de andere burgers voor de Raad van Brabant en de Leuvense magistraat verschenen.

Dit schilderij van André Hennebicq uit 1882, *Antonia van Roesmale verklaart de Bijbel voor de hervormden van Leuven*, laat een geromantiseerde interpretatie zien van een clandestiene bijeenkomst van hervormingsgezinden. Leden van dit zogeheten 'conventikel', onder wie Antonia van Roesmale, werden in 1543 vervolgd. (Leuven, Stadhuis)

Foto pagina 12-13: Verklaringen afgelegd door onder meer Valentijn van Orley (broer van Barend) en glasmaker Nicolaas Rombouts in het proces tegen de Brusselse *lutheriaenen* in 1527. Soms kan de paleografie van dergelijke documenten een uitdaging vormen, maar het is de tijdsinvestering zeker waard (Brussel, Rijksarchief, fonds Audiëntie, 1177/6, fol. 16v°-17).

- 15 G. Gielis, 'In reparationem scandali. Inquisitoriale praxis in een proces tegen Brusselse *lutheriaenen* (1527)', *Eigen Schoon en de Brabander* 98 (2015) 419-444.

Processen werden opgestart na een formele aanklacht. Aanhoudende geruchten over ketterij bij een bepaald persoon of netwerk werden beschouwd als voldoende grond om een proces op te starten. De echte motor achter talrijke processen was de centrale regering. Zij gelastte inquisiteurs, provinciale justitieshoven en lokale gerechtsofficieren om een proces op te starten en bemoeide zich met de afloop van specifieke ketterzaken. Het initiatief tot vervolging kwam dus zelden van de inquisiteurs zelf. In de regel waren zij passief in de uitvoering van hun ambt: zij stonden ter beschikking als experts met de noodzakelijke volmachten en mandaten, maar gingen niet actief op zoek naar haarden van ketterij. In de praktijk zien we daardoor in vele ketterprocessen een zekere taakverdeling: terwijl de inquisiteurs zich hoofdzakelijk bekommerden om de inhoudelijke aspecten van het proces (het geloofsonderzoek en het vonnis), zorgden de wereldlijke autoriteiten voor de praktische aspecten (arrestatie, detentie, uitvoering van het vonnis, enzovoort). Dat onderscheid ging evenwel niet altijd op: er zijn talrijke gevallen van processen waarin de wereldlijke rechters het geloofsonderzoek zelf voerden. Om de praktijk van de kettervervolging precies in kaart te brengen is alleszins nog meer (comparatief) onderzoek nodig.

Het staat wel vast dat die inquisitoriale praktijk steeds was gericht op reconciliatie. Een inquisiteur rekende het tot zijn finale opdracht om de verdachte met de moederkerk te verzoenen. Indien heterodoxe ideeën werden vastgesteld, stelde de inquisiteur alles in het werk om de verdachte van deze dwalingen af te brengen. Herriep de verdachte, dan was er geen spake van hardnekkigheid en dus ook niet van ketterij. Slechts wie hardnekkig in zijn dwalingen volhardde, werd tot ketter verklaard. Hier stuiten we op een belangrijk aspect van het begrip ketterij. Cruciaal in de definitie van ketterij, zeker voor inquisiteurs, was de volharding, de vrije keuze om heterodoxe denkbeelden te *sustineeren*. In het algemene taalgebruik verwees de term ketter gemakkelijk naar een persoon die afwijkende leerstellingen verkondigde; in de rechtspraak hanteerden inquisiteurs dus een enger begrip. Hardnekkigheid was voor hen de doorslaggevende factor.

Slechts wie hardnekkig in zijn dwalingen volhardde, werd tot ketter verklaard

Verscherping van de repressie

De maatregelen van de regering sorteerden weinig effect. Ketteren geachte ideeën verspreidden zich hand over hand. Het logische gevolg van de slechte naleving van de plakaten was dat de strafmaat voor ketterse delicten stelselmatig werd opgevoerd.¹⁶ In het Edict van Worms was nog niet expliciet sprake van de doodstraf: rechters moesten handelen zoals steeds tegen ketterij werd gehandeld, wat impliceert dat eventueel de doodstraf kon worden uitgesproken voor hardnekkige ketteren. De plakaten uit 1525 (voor het graafschap Holland) en 1526 (voor het graafschap Vlaanderen) legden confiscaties en geldboeten op als straf. In het plakkaat van 1529 werd de doodstraf wel expliciet gestipuleerd voor hervallen ketteren. Wie berouwwol was, kon een tweede kans krijgen. Kleinere overtredingen, bijvoorbeeld in verband met censuur, werden bestraft met een

16 Daarover handelt de studie van Goosens, *Les inquisitions modernes*, I.

geldboete, al kwam het plakkaat van 1531 ook met lijfstraffen voor drukkers en auteurs in overtreding.

In de reeks plakkaaten die in de jaren 1530 in verband met de opkomst van het anabaptisme werden afgekondigd, werd bepaald dat de doodstraf ook moest worden uitgesproken tegen berouwhebbende wederdopers.¹⁷ Daarmee werd een nieuwe stap gezet. Het plakkaat van 1540 scherpste de maatregelen verder aan en wees de justitieshoven erop dat zij de plakkaaten naar de letter moesten toepassen: de strafmatigingen die gewoonlijk werden uitgesproken, konden niet langer worden toegestaan. In het plakkaat van 1550, het sluitstuk van de ketterwetgeving, werd het principe van genade voor berouwhebbenden uiteindelijk helemaal opgegeven. Schuldig bevonden, maar berouwvolle vrouwen moesten worden bedolven, mannen onthoofd; wie hardnekkig was, moest op de brandstapel worden terechtgesteld. Het plakkaat kreeg niet voor niets de bijnaam 'Bloedplakkaat'. Nergens in Europa was de ketterwetgeving zo streng.

In 1545 greep de regering ook in in de structuren van de inquisitie. Er was op dat ogenblik nog slechts één inquisiteur-generaal in leven en het lijkt er sterk op dat deze weinig actief was. Het aantal vaste inquisiteurs werd gevoelig uitgebreid. In de verschillende kerngewesten van de Nederlanden liet de regering telkens twee permanente onderinquisiteurs aanstellen.¹⁸ Na het overlijden van de laatste overlevende inquisiteur-generaal werden in 1547 de Leuvense theologieprofessor Ruard Tapper en rechtenprofessor Michaël Driutius (overigens ook officiaal voor het bisdom Luik) als zijn opvolgers aangesteld. De vorst gaf deze nieuwbakken inquisiteurs in 1546 een nieuwe instructie, waarin hun opdracht duidelijk werd geformuleerd. De competenties van de verschillende autoriteiten werden helderder tegenover elkaar afgelijnd.

Opvallend is dat de keizer het zwaartepunt van de kettervervolging bij de wereldlijke rechtbanken legde en de inquisiteurs als een soort intelligentie-dienst voor hen probeerde te laten functioneren. Veel meer dan voorheen werden de inquisiteurs geacht om proactief te handelen. De enige inquisiteur die ten volle gevolg heeft gegeven aan die opdracht, was de deken van het Sint-Hermeskapittel in Ronse, Pieter Titelmans, die actief was in het graafschap Vlaanderen, Doornik en het Doornikse en de kasselrijen Douai, Lille en Orchies.¹⁹ Geen enkele andere inquisiteur heeft in dezelfde mate tegen ketterij opgetreden. Hoewel Titelmans een uitzondering was, is het precies zijn reputatie die de beeldvorming over de inquisitie heeft beïnvloed.

Kettervervolging op twee snelheden

Via deze herstructurering en via de regelmatige update van de ketterij-wetgeving vergrootte de regering haar greep op de kettervervolging steeds meer. De reactionaire facties aan het hof stuurden nadrukkelijker aan op een harde, letterlijk meedogenloze lijn. Er ontstond zo een kettervervolging op twee snelheden. De rigoureuze plakkaaten hadden steeds minder oog voor clementie (al werden van tijd tot tijd amnestiemaatregelen afgekondigd), terwijl de inquisitoriale praktijk net op verzoening was gericht.²⁰ De botsende visies op de aanpak en bestraffing van ketterij zorgden in de jaren 1550 voor grote politieke en sociale spanningen in de Nederlanden. Toen Filips II na de troonsafstand van Karel V in 1555 aan de macht kwam, bestond een van zijn eerste regeringsdaden erin het Bloedplakkaat opnieuw af te kondigen. Het signaal was duidelijk: de nieuwe vorst was niet van zin het strenge ketterijbeleid van zijn vader te matigen. Tegen het ketterijbeleid

17 A. Goosens, 'Karel V en de onderdrukking van de wederdopers', *Doopsgezinde Bijdragen*, 27 (2001) 15-32.

Ruard Tapper (1487-1559) was sinds 1519 professor aan de Leuvense theologische faculteit. Hij werd vanaf 1525 regelmatig belast met inquisitoriale opdrachten. In 1547 werd hij aangesteld als inquisiteur-generaal. Tapper was een van de belangrijkste theologen van zijn tijd en zette zich ook in de voor de hervorming van de Kerk. (KU Leuven, Bijzondere Collecties)

18 Gielis en Soen, 'The inquisitorial office', 58-59.

19 J. van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 97 (1982) 19-63.

20 V. Soen, 'De reconciliatie van ketters in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta* 14 (2005) 337-362.

Vanaf de jaren 1550, en zeker in de jaren 1560, werd steeds feller kritiek uitgeoefend op de repressie van ketterij, gemeenzaam als 'de inquisitie' bekend. De publieke opinie werd beïnvloed door pamfletten en spotprenten zoals deze van omstreeks 1566. De 'geuzen' hebben de hoofdvogel (de inquisitie) afgeschoten, terwijl de geestelijken door hun kromme pijlen het doel hebben gemist. (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1969-65)

had steeds weerstand bestaan, maar naarmate het beleid repressiever werd klonk het protest steeds openlijker en luider. Het was niet uitzonderlijk dat een stadsbestuur de wet laks toepaste.²¹ In sommige streken werden de plakaten niet of nauwelijks in acht genomen.

21 J.J. Mulder, *De uitvoering der geloofsplakaten en het stedelijk verzet tegen de Inquisitie in Antwerpen (1550-1566)* (Gent 1897).

Toen Filips II na de troonsafstand van Karel V in 1555 aan de macht kwam, bestond een van zijn eerste regeringsdaden erin het Bloedplakkaat opnieuw af te kondigen

Ook inquisiteurs zelf waren niet bepaald gelukkig met deze ontwikkelingen. Ten eerste konden zij zich niet vinden in hun ondergeschikte positie: de wereldlijke macht moest de geestelijke assisteren, niet omgekeerd. Bovendien vonden zij het wettelijk kader waar zij als inquisiteurs ook rekening mee moesten houden, veel te streng.²² Inquisiteurs probeerden

22 Zie bijvoorbeeld: P.J. Begheyn, 'Franciscus Sonnius als inkwisteur. Een bijdrage tot zijn biografie', *Bosche Bijdragen*, 30 (1971) 85-154; Valvekens, *De inquisitie*, 269-276.

in de rechtspraktijk nog steeds het inquisitoriale principe van reconciliatie na te streven. Toch werden zij doorgaans gewantrouwd door wereldlijke autoriteiten. De samenwerking verliep vaak moeizaam en niet zelden werden ketterijprocessen regelrecht gedwarsboomd. Het kwam steeds vaker voor dat inquisiteurs fysiek werden bedreigd door oproerige bevolking. Gedesillusioneerd door de moeilijke werkomstandigheden dienden verschillende inquisiteurs in de jaren 1560 hun ontslag in.²³

Toen de landvoogdes in 1566 bij wijze van noodmaatregel de plakaten opschortte en het vorstelijke mandaat van de beide inquisiteurs-generaal Baius en Tiletanus introk, was de kettervervolging de facto al op sterven na dood. De onbuigzame houding van de Spaanse koning Filips II, zoon en opvolger van Keizer Karel, in zijn ketterbeleid riep zodanig veel weerstand op dat de politiek-religieuze spanningen leidden tot extreem religieus geweld en een burgeroorlog. In de eerste jaren van de Opstand traden nog slechts sporadisch inquisiteurs op in ketterijprocessen. Wel deed de regering een beroep op hun pauselijke volmacht om kettters te reconciliëren met een algemeen pardon in 1572.²⁴ De Pacificatie van Gent (8 november 1576) bevestigde dus een bestaande toestand door de ketterijplakaten af te schaffen. Dit wordt vaak als 'het einde van de Inquisitie' beschouwd, maar in feite heeft inquisiteur-generaal Michaël Baius, de laatste overgebleven inquisiteur-generaal, zijn mandaat tot op het einde van zijn leven behouden. Toen hij in 1589 overleed, kwam er definitief een einde aan het nieuwsoortige inquisitieambt dat in 1524 op de rails was gezet.

23 P. Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*. (Assen 1966).

24 V. Soen, *Geen pardon zonder Paus! Studie over de complementariteit van het pauselijk en het koninklijke pardon (1570-1574) en pauselijk inquisiteur-generaal Michaël Baius (1560-1576)* (Brussel 2007).

Portret van bisschop Franciscus Sonnius bij zijn aantreden als bisschop van Antwerpen in 1570. Sonnius (1506-1576) had theologie gestudeerd in Leuven en was kanunnik van het Sint-Janskapittel in 's-Hertogenbosch. In opdracht van de regering voerde hij inquisitieopdrachten uit in Gelderland en Friesland. Zijn voorstellen voor een reorganisatie van de bisdommen werden in de jaren 1560 grotendeels gerealiseerd. (Collectie Heemkundige Kring Son en Breugel)

De jaren van felle repressie waren toen al geruime tijd voorbij. Heterodoxie bleef evenwel bestaan. Hoe werd de vervolging ervan georganiseerd, na de ondergang van het vorstelijke repressiesysteem in de jaren 1560? Al in de jaren 1540 en 1550 waren voorstellen ter hervorming gedaan. Het belangrijkste kwam van de Utrechtse kanunnik en inquisiteur Franciscus Sonnius. In zijn voorstel voor de herstructurering van de bisdommen was ook een hervormingsplan voor de inquisitie vervat. Sonnius stelde voor om de verantwoordelijkheid voor de bestrijding van ketterij opnieuw bij de bisschoppen en hun officialiteiten te leggen, en in elk kathedraal kapittel zes kanunniken tot inquisiteur te benoemen.²⁵ In de jaren 1560 werd de diocesane structuur in de Nederlanden inderdaad grondig hervormd, maar door het oorlogsgeweld duurde het meestal meerdere jaren, zelfs decennia, vooraleer deze nieuwe bisdommen zich goed konden organiseren. Pas tegen het einde van de zestiende eeuw waren de meeste nieuwe bisdommen – indien ze nog niet waren opgeheven ten gevolge van de burgeroorlog – echt operationeel. De verantwoordelijkheid voor de bestrijding van ketterij en het onderzoek ernaar kwam zo weer bij de bisschoppen terecht. De kettervervolging viel terug in het oude middeleeuwse patroon.

Uitdagingen voor het inquisitieonderzoek

De geschiedenis van ketterij en inquisitie in de zestiende-eeuwse Nederlanden heeft al ruime aandacht van historici genoten. In de beredeneerde bibliografie haal ik enkele belangrijke titels aan. Lange tijd stonden vooral de 'slachtoffers' van de ketterrepressie in de belangstelling, maar recent is er ook meer onderzoek gebeurd naar de vervolgende instanties, vooral naar de inquisiteurs. Voor sommige steden en streken in de Zuidelijke Nederlanden is de ketterrepressie al behoorlijk grondig gedocumenteerd.²⁶ Uit al dat onderzoek blijkt de enorme juridische complexiteit van de kettervervolging. Er bestond op het lokale niveau dan ook veel variatie. Bovendien evolueerde de religieuze (en soms ook de juridische) context in de loop van de zestiende eeuw.

Om ketterijzaken te bestuderen bestaat de kunst erin om zoveel mogelijk relevante bronnen, van heel verschillende aard, te combineren

Om die verweven dynamieken beter in kaart te brengen is het nuttig om ketterijkwesties in het grootst mogelijke detail te bestuderen. Nauwkeurige detailstudies van specifieke ketterijzaken die zoveel mogelijk gegevens bij elkaar weten te sprokkelen, kunnen ons zowel de verspreiding van ketterijen als de repressie ervan beter doen begrijpen. Zij moeten niet alleen oog hebben voor het verloop van een ketterijzaak, maar ook voor de betrokkenen (vervolgden dan wel vervolgers) en de plaatselijke religieuze en juridische context en netwerken.²⁷ Zulk onderzoek vormt echter een enorme uitdaging, niet in het minst op het vlak van de bronnen. Procesdossiers zijn immers zelden substantieel bewaard, al komt men in archieven frequent losse documenten tegen die met ketterijzaken te maken hebben.

25 F. Postma, 'Nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103 (1990) 10-27.

26 J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1564)* (2 delen, Brussel 1975); G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577* (Antwerpen 1996).

27 Ik heb het zelf geprobeerd in mijn artikel over de Brusselse *lutheriaenen*: Gielis, 'In reparationem scandalii' (zie noot 15).

Veel relevante bronnen voor dit soort onderzoek zijn verloren gegaan en daarom is de kans reëel dat er (té) grote lacunes zijn om bepaalde ketterijzaken te reconstrueren. Bovendien liggen de relevante bronnen verspreid. Omdat er geen centrale Inquisitie bestond in de Nederlanden, was er ook geen centrale archiefvorming. Daarom is het zaak om de archieven van bevoegde instanties uit te kammen (rekeningen, procesrollen, correspondentie, enzovoort). De onderzoeker zal een speurtocht moeten ondernemen langs verschillende archieven en bibliotheken. Om ketterijzaken te bestuderen bestaat de kunst erin om zoveel mogelijk bronnen, van heel verschillende aard, te combineren.

Er bestaan evenwel nog andere onderzoekspistes om het onderzoek verder vooruit te helpen. Niet alleen zou het verloop van het ketterproces moeten gereconstrueerd worden, en de betrokkenheid van verschillende autoriteiten daarin gedetecteerd, ook is het nuttig om een helder beeld te vormen van zowel het religieuze klimaat als de specifieke juridische context en de voornaamste actoren die daarin een rol speelden (geestelijken, landsheer, stadsbestuur, predikant, enzovoort). Daarbij kan een onderzoeker volgende vragen in ogenschouw nemen: Hoe waren zowel de verdachten als de vervolgers lokaal ingebed? In hoeverre speelden lokale conflicten een rol – werden aanklagers geïnspireerd door lokale en persoonlijke aangelegenheden? Hoe werd het ketterijbeleid van de regering lokaal vormgegeven? Wat was de impact van vervolging op een persoon, op zijn omgeving, op een gemeenschap?

Om een volledig beeld te krijgen van de kettervervolging in de vroegmoderne Nederlanden is het nodig om gevallen van ketterij – of ruimer: van geloofsonderzoek – in hun lokale context te bestuderen en een studie te maken van een lokaal religieus klimaat. Het lokale perspectief kan allicht nog nieuwe inzichten in de kettervervolging opleveren, zeker omdat dat tevens meer comparatief onderzoek toelaat. Hopelijk kunnen we op die manier een volledig beeld schetsen van lokale variaties en op zoek gaan naar de factoren die daarin in een rol hebben gespeeld.

Beknopte beredeneerde bibliografie

De vader van de inquisitiesgeschiedenis in België is de Gentse liberale historicus P. Fredericq. Hij publiceerde voornamelijk over de geschiedenis van de middeleeuwse inquisitie. Zijn nuttige bronnenverzameling, het *Corpus documentorum inquisitionis hereticae pravitatis neerlandicae* (5 delen, Gent en 's-Gravenhage 1889-1903), breekt helaas af in het jaar 1528. Pas in de jaren 1940 verschenen meer gedegen overzichten van de ketterijrepressie in de zestiende eeuw: J. Scheerder, *De inquisitie in de Nederlanden in de XVIe eeuw* (Antwerpen 1944) en P. Valvekens, *De inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw* (Brussel en Amsterdam 1949). Deze studies bevatten veel bruikbare informatie, maar voldoen niet meer aan de huidige standaarden van de historische wetenschap. Aan het einde van de twintigste eeuw pas verscheen een nieuwe omvattende studie: A. Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux* (2 delen, Brussel 1997-98). Deze studie beperkt zich tot de Zuidelijke Nederlanden. Aline Goosens publiceerde veelvuldig over dit onderwerp. Een goed overzichtsartikel is: A. Duke, 'The 'Inquisition' and the Repression of Religious Dissent in the Habsburg Netherlands 1521-1566' in A. Duke, J. Pollmann and A. Spicer, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* (Farnham 2009) 99-118. Zelf bestudeerde ik de organisatie van de kettervervolging en de activiteiten van inquisiteurs in de jaren 1520 in G. Gielis, *Verdoelde schaepkens. Inquisitie in de Lage Landen* (Leuven 2009). Samen met Violet Soen bracht ik een nieuw perspectief op het ambt van inquisiteur: 'The inquisitorial office in the sixteenth-century Low Countries. A dynamic perspective', in: *Journal of Ecclesiastical History*, 26 (2015) 47-66. De biografieën van enkele inquisiteurs bieden een inkijk in hun leef- en denkwereld en in specifieke ketterkwesties: P. Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdragen tot zijn biografie (1525-1576)* (Assen 1966); P. Begheyn, 'Franciscus Sonnius als inkwisiteur. Een bijdrage tot zijn biografie', in: *Bosche Bijdragen* 30 (1995) 85-154; J. Van de Wiele, 'De

inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de 16^e eeuw in Vlaanderen', in: *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis van de Nederlanden*, 97 (1982) 19-63; V. Soen, *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het pauselijk en het koninklijk pardon (1570-1574) en pauselijk inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)* (Brussel 2007); G. Gielis, *In gratia recipimus. Nicolaas Coppin en de inquisitie in de Nederlanden* (Leuven 2018). De bibliografieën van voornoemde studies bieden een goede wegwijzer voor verdere literatuur over het fenomeen inquisitie, over specifieke ketterijzaken en over de geschiedenis van de Reformatie in de Nederlanden.

Wie gevallen van ketterij in een lokale context wil bestuderen, moet een beroep doen op literatuur over de verspreiding van de Reformatie in een bepaalde streek of stad. Niet zelden is in de tijdschriften van heemkundige verenigingen al over dit thema gepubliceerd. Het is onmogelijk om daarvan een overzicht te presenteren, dus hier volgt slechts een greep uit het aanbod (gericht op de huidige Vlaamse provincies). Vooral wat betreft het grondgebied van oude graafschap Vlaanderen en de gewesten en steden in het huidige Noord-Frankrijk is er flink wat literatuur beschikbaar. Het bekendst is allicht de bijzonder rijke studie van J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1564)* (2 delen, Brussel 1975). Het Limburgse gebied wordt bestreken door W. Bax, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht* (2 delen, 's-Gravenhage, 1937-1940) en door de onuitgegeven doctoraatsstudie van J. Vanhees, *Protestanten in Limburg (1518-1918)* (Brussel 1993). Deze laatste maakte een onuitgegeven licentiaatsverhandeling over *Protestanten in de Kempen (1518-1918)* (Brussel 1980). Van de steden is uiteraard Antwerpen het best bestudeerd door onder meer G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen 1996) en recent ook V. Christman, *Pragmatic toleration. The politics of religious heterodoxy in early Reformation Antwerp 1515-1555* (Rochester 2015). Enkele steden kwamen aan bod in de bundel met referaten van het Zesde Colloquium Brabantse Stad 1981, gepubliceerd in *Noordgouw* 19/20 (1984).

Recent verscheen in Nederland een interessant bundel onder redactie van Enny de Bruijn, *Volk in verwarring. Reformatie in Nederlandse steden en dorpen* (Apeldoorn 2017). Het zou wenselijk zijn moest ook voor België een dergelijke bundel worden samengesteld, met ruime aandacht voor de resultaten van lokaal gebaseerd onderzoek.

Biografie

Gert Gielis (1982) is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO Vlaanderen verbonden aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven. Zijn proefschrift uit 2014 handelde over de reacties van de Leuvense theologen op de Reformatie. Hij is de auteur van onder meer *Verdoelde schaepkens, bytende wolven. Inquisitie in de Lage Landen* (Leuven, 2009). Verder publiceerde hij talrijke bijdragen over de geschiedenis van de ketterijbestrijding, over Leuvense theologen en over de geschiedenis van de katholieke hervorming in de vroegmoderne Nederlanden, zowel in academische als populariserende tijdschriften en bundels.

De zestiende- eeuwse metamorfose van de berijders

De hervorming van de vroegmoderne 'politie' in het Brugse Vrije

Laurent Inghelbrecht

In 1699 richtte een uitgebroken paard schade aan de landbouwgrond van Pieter de Noose te Sint-Catharina bij Damme waar toen boekweit werd gecultiveerd. Omdat het verboden was dieren los te laten lopen, werd het dier ter bewaring gebracht bij Guillaume Noose, herbergier en schuthouder van Damme. Pas wanneer de eigenaar een boete betaalde aan de lokale berijder, Joannes Coebout, kon hij het dier terugkrijgen. Omdat Guillaume het paard toch al had laten vertrekken, stapte Joannes naar de rechtbank. Guillaume diende ofwel het paard terug te brengen, ofwel de boete zelf te betalen.¹ Ook berijder Hendrik Acquaert trok naar de rechtbank.

Op 20 augustus 1737 had Steven vanden Berghe uit Slijpe de landmeter Pieter Marissael de oude op straat uitgescholden voor dief. Hij gaf hem ook een stoot tegen de borst. Vanden Berghe kreeg daarvoor van Acquaert een boete. Omdat Vanden Berghe die weigerde te betalen, startte de berijder een gerechtelijke procedure.²

Deze twee voorbeelden leveren een eerste inzicht in het takenpakket van berijders in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Brugse Vrije (het Vrije). Dit plattlandsgebied strekte zich uit tussen de IJzer, Noordzee, Westerschelde en de as Eeklo-Merkem. Het Vrije was de enige kasselrij, waarvan haar plattlandsbestuur deel uitmaakte van de Vier Leden van Vlaanderen, waarmee het een van de hoofdrolspelers was in het graafschap Vlaanderen. Intern was deze regio opgedeeld in ambachten, dewelke op hun beurt bestonden uit een of meerdere parochies.³ In die ambachten waakten de berijders, als soort van politiecommissarissen *avant la lettre*, over de open-

1 Rijksarchief Brugge (verder RAB), Brugse Vrije Ongeordend (verder BVO), nr 16306.

2 RAB, BVO, nr. 18492.

3 Dit is enkel geldig voor het plattlandsgebied van het Brugse Vrije. Naast dit plattlandsgebied waren ook tal van heerlijkheden aanwezig. Er waren twee types heerlijkheden: de appendanten en de contribuanten.

bare orde en de veiligheid. Ze namen personen gevangen, en namen op vraag van schuldeisers goederen in beslag. Deze goederen verkochten ze vervolgens om de schuld in kwestie af te lossen. Berijders werden in eigentijdse bronnen dan ook vaak aangeduid als *dienaers of sergeants*.

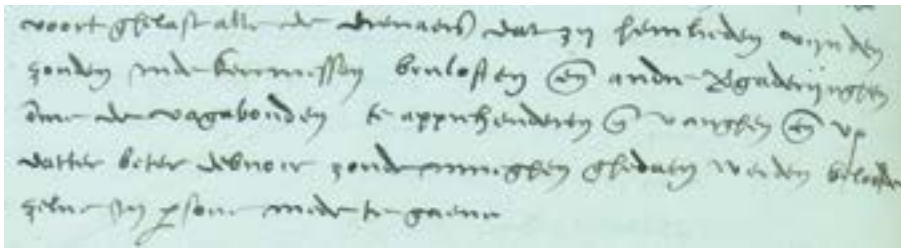
Kaart van het Vrije met ten noorden van de stippellijn het Platteland van het Vrije, ten zuiden van de stippellijn de appendante en contribuante heerlijkheden.

Naar Mertens, J., *De laatmiddeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse Platteland*, Gent, 1970.

Berijders stonden er niet alleen voor. Zij kregen hulp van officieren, die voor hen onder meer de beslagleggingen van goederen en dieren uitvoerden. Vaak stelden de berijders deze per parochie aan. Daarnaast werkte hij ook samen met een schuthouder. Dit was vaak een lokale herbergier, die zijn stallen ter beschikking stelde om in beslag genomen koeien, varkens en paarden in bewaring te nemen. Naar boven toe, legde de berijder verantwoording af aan de hoogbaljuw van het Brugse Vrije. Op het hoger niveau nam de krikhouder ongeveer dezelfde taken waar als de berijders, maar hij had het hele platteland van het Brugse Vrije als zijn werkterrein. Omwille van die overlappende verantwoordelijkheid waren er geregeld processen tussen berijders en de krikhouder.

In de vijftiende en zestiende eeuw gingen de berijders, die vaak in Brugge woonden, amper drie keer per jaar langs in elke parochie van hun ambachten om er berijd te houden. Op dit berijd dagvaardde de berijder heel wat inwoners om aan de hand van een lijst de veel voorkomende misdrijven aan te pakken. Daarnaast vond nog een vierde berijd plaats dat de doorgaande waarheid werd genoemd. Dan namen twee schepenen en een griffier de opdracht op zich om recht te spreken in de aangeklaagde misdaden. Dit systeem werkte vlot, zolang er zich demografisch gezien weinig veranderingen voordeden. De parochianen waren echter de pineut wanneer toevallige passanten tussen twee berijden in iets mispeuterden en verder trokken. De resolutieboeken van het Vrije, waarin de besluiten van de vergaderingen van burgemeesters en schepenen werden genoteerd, getuigen met de regelmaat van de klok over klachten van dergelijke passanten, meestal vagebonden genoemd. De openbare veiligheid en orde op het platteland werd bijgevolg problematisch, aangezien dergelijke situaties met de traditionele berijden niet kon aangepakt worden. Een aanpassing van de berijderschappen was aan de orde. Hoe veranderde de functie van berijder doorheen de zestiende en zeventiende eeuw?

Dit artikel wil aan de hand van die resolutieboeken de metamorfose van het berijderschap bespreken. Het wil alvast aantonen hoe een systeem van inefficiënte mobiele berijders veranderde naar een systeem van residerende berijders die in staat waren meer politionele controle uit te voeren. Het is daarbij nuttig om te onderzoeken wie het initiatief daarvoor nam en waar-

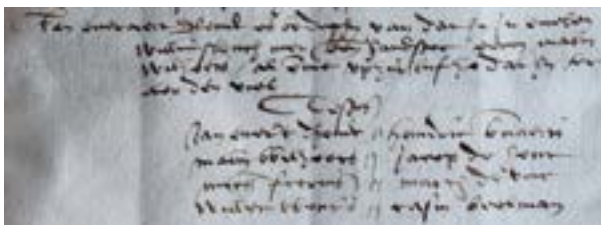
Fragment uit de resolutieboeken (1550) waarbij de berijders het bevel kregen om op kermissen, bruiloften en andere vergaderingen de vagebonden op te pakken. De hoogbaljuw zou mee gaan. (RAB BVR 24)

om dat er kwam. Daarenboven wil dit artikel de rijkdom van het materiaal aantonen dat in de resolutieboeken te vinden is over de criminele geschiedenis van het Brugse Vrije.

De berijders van de oude stijl (twaalfde - zestiende eeuw)

In de Keurbrief van het Brugse Vrije, die Filips van de Elzas verleende in 1190, was er al in twee paragrafen sprake van het berijd. De berijders en de krikhouder werden oorspronkelijk aangesteld door de burggraaf, later door de hoogbaljuw. Zoals hierboven vermeld, kwam een berijder drie maal per jaar bemiddelen in de parochie tijdens het berijd. Dit werd aangevuld met een vierde berijd, de doorgaande waarheid. Tijdens deze bijeenkomsten werd geen heksenjacht gehouden naar alle mogelijke overtredingen. De ondervragingen gebeurden aan de hand van vooraf gepubliceerde lijsten met courante overtredingen, zoals toverij, ketterij, vechtpartijen, onbeheerde landbouwdieren of het laten vervallen van gebouwen. Bij de doorgaande waarheid werd bovendien ook gevraagd naar het functioneren van de lokale berijder. Betwistingen waarvoor tijdens een berijd of doorgaande waarheid geen oplossing of consensus gevonden werd, werden voor de schepensbank afgehandeld als een proces. Wie na zo een proces onschuldig werd verklaard, moest de kosten van de berijder niet betalen.⁴ In theorie verklikten tijdens het berijd de inwoners elkaar omwille van geleden schade of ongemak. Nadat de boetes uitgedeeld en de schadegevallen vereffend waren, was de parochiegemeenschap opnieuw op zichzelf aangewezen voor vele weken. Ook al verzwegen inwoners waarschijnlijk af en toe een overtreding, die manier van werken zorgde voor een betrekkelijke rust in de gemeenschap. Vreemdelingen die tijdens hun passage in het ambacht iets aanrichtten en daarna in alle anonimiteit verdwenen, konden via deze berijden moeilijk aangepakt worden.

4 RAB, Brugse Vrije Registers (verder BVR), nr. 23.

Fragment uit de doorgaande waarheid van het Vrije, 1521

Transcriptie:

Jan Everaert dhoude es bedregen van dat hy in evelen wille slouch met eenen handstoc eenen Malin Wilzoets, al omme up zyn lyf zo dat hy ter aerden viel.

Testes	Jan Everaert dhoude	-	Heindric Bernaerts
	Malin Wilzoets	-	Jacop de Hont
	Michiel Frerins	-	March de Vinc
	Willem Wouters	-	Casin Beelman

Vagebonden waren al langer een probleem, maar in de zestiende eeuw leek de situatie uit de hand te lopen. Ze waren met steeds meer, zwierven vaak in groepjes rond en schooiden soms agressief om geld. Ze waren verantwoordelijk voor verdwenen groenten, kippen, aangerichte schade, enzovoort. Het oppakken en verbannen van landlopers vergde veel energie, maar loste uiteraard het probleem niet op.⁵ Geregeld werden opgepakte landlopers naar Antwerpen gezonden op kosten van het Brugse Vrije om daar verplicht dienst te nemen op de galeien.⁶ In 1519 werd er in de twaalf voornaamste parochies van het platteland van het Vrije een blokhuis opgericht dat moest dienen als gevangenis.⁷ De bestuurders beseften toen misschien nog niet ten volle dat economische problemen een belangrijke oorzaak van vagebonderij waren. Toch werkten de schepenen aan een oplossing door onder meer jonge mensen van de straat te houden. Zo moesten alle jongeren die niet het statuut van student, religieus of militair hadden, verplicht in dienst gaan. Dat was gebruikelijk voor één jaar vanaf 1 mei.⁸ Er werd op kasselrijniveau gezorgd voor het onderhoud van zwakzinnigen, voor zover dat niet gedaan werd door de dismeester van de bevoegde parochie.⁹ Voorts werd in het gewoonterecht het aantal genodigden op bruiloften beperkt om problemen, zoals vechtpartijen, te beperken.¹⁰

Bovendien waren berijders minder gehaast om landlopers op te pakken, omdat er geen geld was om hen te vergoeden voor deze opdracht. In 1537 hadden de berijders vruchteloos aangeklopt bij de schepenen om een extra vergoeding te bekomen.¹¹ In de regel betaalden de geëxecuteerde partijen de berijder een vergoeding. In 1552 kloegen de inwoners dat de berijders te vaak grote sommen eisten voor hun geleverde diensten. Juridisch handelden de berijders correct, maar voor de mensen die tijdelijk slecht bij kas waren, was de kost voor deze executies proportioneel groot tegenover de openstaande schuld. De bevolking verzocht dus enerzijds een andere en goedkopere aanpak om conflicten rond kleine schulden op te lossen. Anderzijds vormden de berijden in hun oude vorm een last voor de bevolking. Een nieuwe manier om de openbare veiligheid te bewaren, werd gezocht. Het verslag van de Generale Vergadering van 17 februari 1563 was een lang relaas van meningen en verzuchtingen. Zo vroeg de bevolking op dat moment om het heft in eigen handen te nemen door onder meer wapens te mogen dragen. Dat inwoners hierop aandrongen, was niet nieuw. De magistraat van het Brugse Vrije had ze daartoe in 1558 trouwens al eens verplicht en zou ook in 1564 wapens verdelen onder de bevolking. Er volgden toen zelfs boetes voor inwoners die zich niet bewapenden.

De rol van de generale vergaderingen

Hoewel berijders zich tegenover de hoogbaljuw verantwoordden, duiken ze veelvuldig op in de resoluties van de schepenen van het Brugse Vrije en in de verslagen van de Generale Vergadering. In die generale vergaderingen kwamen de vertegenwoordigers van de bevolking van het Vrije samen om de bedes van de soeverein te bespreken. Als de vorst om geld vroeg, wilden de onderdanen loyaal zijn, maar daartegenover eisten ze wel wederdiensten. Geregeld gingen afvaardigingen van twee schepenen en een pensionaris van het Vrije naar de landvoogd om er de behoeften en de eisen van de bevolking te bespreken. Het Vrije had daarenboven permanent een agent aan het hof. Daarnaast bespraken de hoofdmannen, vertegenwoordigers van de parochies, in deze generale vergaderingen ook de interne werking van dit plattelandsgebied. Berijders kwamen daar ter sprake als er problemen waren met bijvoorbeeld hun aanpak tegenover landlopers of hun functieneren binnen hun ambacht. In deze verslagen van generale vergadering ligt

5 F. Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken* (Leuven 2004).

6 RAB, BVR, nr. 24. Meerdere resoluties over het zenden van vagebonden naar de galeien, bijvoorbeeld in 1555.

7 RAB, BVR, nr. 23. Resolutie van 16 juli 1519.

8 L. Gilliodts – Van Severen., *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges. Tome premier* (Brussel 1879).

9 RAB, BVR, nr. 25, bijvoorbeeld in 1563 werd een akkoord gesloten met de conciërge van Sint-Hubrechtshuis over het bijhouden van Gilline filia (dochter van) Jan Poot, weduwe van Pieter Snyck, krankzinnige Vrijlates uit Woumen, voor 6 E gr per jaar, de helft te betalen door het Vrije, de andere helft door de dismeesters van Woumen.

10 Zie L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges. Tome premier* (Brussel 1879).

11 RAB, BVR, nr. 23.

de kiem van de metamorfose die de functie doorheen de zestiende en zeventiende eeuw onderging, gevat: van een mobiel naar sedentair berijderschap. Doorheen de periode werd hun takenpakket, werkwijze en de controle daarop door het bestuur van het Brugse Vrije steeds beter geregeld. In wat volgt wordt deze evolutie beschreven.

Als de vorst om geld vroeg, wilden de onderdanen loyaal zijn, maar daartegenover eisten ze wel wederdiensten

Aanvankelijk vervolgde vooral de soeverein-baljuw van Vlaanderen de landlopers en vagebonden. In 1515 waren de schepenen van het Vrije misnoegd, omdat de soeverein-baljuw en zijn personeel de geijkte procedures niet volgden. In 1526 kwam de soeverein-baljuw met de schepenen van het Vrije overeen dat hij in het Vrije geen Vrijlaten, officiële inwoners van het Brugse Vrije, meer zou oppakken, tenzij bij zware misdaden. Een Vrijlaat had immers al eeuwen het recht om in eerste aanleg enkel en alleen terecht te staan voor de eigen magistraat, die van het Vrije.¹² De schepenen van het Vrije rekenden dan ook op de lokale berijders om de openbare orde tussen de eigen inwoners te behouden. Het gezag van de soeverein-baljuw werd echter niet betwist. Zo stond hij nog steeds in voor het oppakken van armoedezaaiers zonder domicilie in het Vrije. Het Vrije overlegde dan ook regelmatig met de soeverein-baljuw. Deputaties van het Vrije drongen bij de landvoogd geregeld aan om de soeverein-baljuw van meer volk en meer middelen te voorzien om de vagebonden efficiënter te kunnen bestrijden.¹³ In tijden dat er geen soeverein-baljuw was, stelde het Vrije tijdelijk voor zijn eigen grondgebied een vervanger aan die ze provoost noemden. Dat was bijvoorbeeld het geval in 1582.¹⁴ Ook in de zeventiende en achttiende eeuw wierf het Vrije geregeld tijdelijk mannen aan voor gelijkaardige doeleinden, de welke soevereingasten werden genoemd.¹⁵

12 RAB, BVR, nr 23.

13 RAB, BVR, nr. 23, bijvoorbeeld resoluties van 21/11/1534, 10/7/1553, 24/3/1554, 25/4/1556, enzovoort.

14 RAB, BVR, nr. 26.

15 K. Vandenbussche, 'Souverein en sovereingasten in het Vrije', *Biekorf*, 1998.

De vagebond van Jeroen Bosch (1513). CC0 Wikimedia Commons

In 1536 besloten de schepenen dat de berijders voor eventuele fouten een borg moesten aanstellen. Bovendien wilden ze de autoriteit over de krikhouder en berijders verwerven van de landvoogd. Door zichzelf de autoriteit toe te eigenen, verwierven ze meer controle over de aanstelling en het functioneren van de berijders op hun grondgebied. De intentie om die autoriteit te verwerven, hadden de schepenen dus al vroeg. Toch zou het nog 75 jaar duren, vooraleer ze het konden waarmaken. Het Vrije moest met zijn vragen naar verschillende hogere instellingen. Het Brugse Vrije richtte zich vooral naar de landvoogd, maar het was de ontvanger van Oost-Vlaanderen die de verpachtingen deed, en de Raad van Financiën voerde het beleid ter zake. Daarnaast remde de hoogbaljuw de aanpassingen af, omdat hij compensaties wilde voor de inning van boetes na de berijden. Dit zou hij bij de reorganisatie kwijtraken. Begrijpelijkerwijs wilde hij de discussie niet voeren tijdens de generale vergadering. In 1547 trok hij naar de Raad van Financiën waar hij een formeel proces voerde tegen de schepenen van het Vrije. De schepenen beweerden veel klachten te horen over 'de langhen trein van proceduren duer de beryden'. Dat was voor hen een motivatie om met de hoogbaljuw te onderhandelen over het stopzetten van de berijden én daarbij te zoeken naar een alternatief inkomen voor hem.¹⁶ Pas vanaf 1563-1564 was de hoogbaljuw bereid om over oplossingen en veranderingen over de berijdschappen te praten.¹⁷

16 RAB, BVR, nr. 24.

17 RAB, BVR, nr. 25.

Ondertussen bespraken de schepenen klachten over wildschade, dieven en vagebonden. In 1541 vroegen de inwoners op de generale vergadering maatregelen hiervoor. Ze stelden expliciet dat de berijders ter plaatse moeten wonen om korter op de bal te spelen met de problemen die zich lokaal afspeelden. Tijdens de generale vergadering van 28 februari 1543 waar de petitie van 600.000 kroon werd besproken, herhaalden de inwoners hun grieven: 'dat men provisie verzoucken zoude jeghens de bouven, vagabonden ende ruyters loopende achter lande, ende jeghens twilde, ende ooc dat de dienaers van den Vryen resideren zouden in huerlieden ambochten.'¹⁸ Op 12 mei 1544 rapporteerden de gezanten van het Vrije die naar de landvoogd waren geweest aan de schepenen een aanpassing aan de criminele justitie. Verouderde, dubbelzinnige bepalingen uit de Keurbrief en het Kwaad Privilege over gereserveerde gevallen, zoals aanvallen tegen berijders, werden aangepast. Na overleg met de hoogbaljuw zonden de schepenen in 1546 opnieuw een delegatie naar het hof van de landvoogd om aan te dringen dat er in elk ambacht een berijder zou resideren. Zowel de schepenen als de hoogbaljuw ambieerden dat de schepenen grip zouden krijgen op de berijders: 'omme de faulten die hy (hoogbaljuw) hoorde daghelycx bevonden zynde in de dienaers ende berijders van den lande, (was hij) wel van advijse, dat men wederomme roeren ende volghen zoude thove omme de dispositie van de beriderschepen thebbene in handen van den collegie'. De berijderschappen waren in die tijd door de ontvanger van Oost-Vlaanderen verpacht aan particuliere kandidaten. Op de Generale Vergadering in juni 1549 klaagden de inwoners opnieuw over vagebonden en vertrok er wederom een delegatie naar de landvoogd om aan te dringen om aan de magistraat van het Vrije de berijderschappen te verpachten en dat berijders elk in hun eigen ambacht moeten wonen. Daarnaast lieten de schepenen en de hoogbaljuw tijdens deze generale vergadering de bevolking weten dat ze beslist hadden dat de mensen in de toekomst geen betalingen meer mochten doen aan berijders, maar dat geld in verzekerde bewaring moesten geven op de griffie van de vierschaar. Op die manier trachtte het bestuur van het Brugse Vrije op te treden tegen

18 RAB, BVR, nr. 23.

corruptie gepleegd door berijders. De schepenen en de hoogbaljuw probeerden de lokale overheden doorzichtiger en efficiënter te maken.

De vraag om berijders te verbieden een taverne uit te baten, sproot voort uit de vrees dat ze hun politioneel werk zouden verwaarlozen als het lucratiever bleek om vagebonden van eten, drank of logement te voorzien dan ze te arresteren

In afwachting dat de magistraat van het Brugse Vrije de berijderschappen zelf kon pachten, probeerden de schepenen in 1550 via de landvoogd de pachters van de berijderschappen te forceren om de berijders ter plaatse te doen wonen: 'Gheresolveert te vervolghen thove dat den ontfangher van Oostvlaendren ghelast zy in de verpachtynghe van de beryderscepen te lastene (...) dat zy beryders zullen ghehouden zyn te wuenen in huerlieden ambocht ende dat zy aldaer gheen taveerne en zullen mueghen houden.' De vraag om berijders te verbieden een taverne uit te baten, sproot voort uit de vrees dat ze hun politioneel werk zouden verwaarlozen als het lucratiever bleek om vagebonden van eten, drank of logement te voorzien dan ze te arresteren. Ook in 1551 herhaalden de plattelanders deze eis. Na een verzoek van de inwoners van het oostkwartier van het Vrije belastte de hoogbaljuw de berijders om in hun ambacht te wonen en beloofde dat hij er persoonlijk op toe zou zien. Hij beloofde mee te gaan met de berijders opdat de vagebonden gevangen zouden worden en hij zou er op toezien dat de berijders hun werk beter doen. Het was ook een stap in de goede richting dat de hoogbaljuw er bij de berijders op aandrong om bij openbare activiteiten ter plaatse een oogje in het zeil zou houden. De hoogbaljuw 'hadde voort ghelast alle de dienaers dat zy hemlieden vynden zouden in de keermessen, bruloften ende andre vergaderijnghe omme de vagabonden te apprehenderen ende vanghen, ende up datter beter debvoir zoude mueghen ghedaen werden beloofde zelve in persone mede te gaene.' Omdat er in 1554 opnieuw overlast was van vagebonden, drongen de schepenen er bij de hoogbaljuw op aan dat hij zijn berijders nogmaals zou bevelen op geregelde basis actief te zijn op het platteland en jacht te maken op vagebonden. Later dat jaar kregen de berijders en de hoofdmannen nogmaals de opdracht om leeggangers naar de galeien te zenden.¹⁹

19 RAB, BVR, nr. 24.

Omdat berijders onvoldoende verdienden, richtte de hoogbaljuw zich schriftelijk tot de inwoners op de generale vergadering van 8 mei 1554 om het salaris van de berijders voor beslagnames en gedwongen verkopen te mogen verhogen. Daarnaast vroeg hij dat de ontvanger-generaal van het Vrije voor executies van achterstallige belastingen berijders zou inzetten,

dus niet langer de deurwaarders van de Raad van Vlaanderen of van de Grote Raad van Mechelen. Er werden regels opgesteld voor de berijders.²⁰

20 RAB, BVR, nr. 24.

Na een lange periode van onderhandelen, volgde een periode van onrust. In 1566 was er het Smeekschrift der Edelen en de Beeldenstorm. Vanaf 1567 tot 1576 bulkten de resolutieboeken van het Vrije van de notulen over de troebelen.²¹ In 1581 was er het Plakkaat van Verlatinge en in 1584 de reconciliatie van een deel schepenen van het Vrije met de Spanjaarden en de vlucht van de andere schepenen van het Vrije naar Oostende en Sluis.²² De rekeningen van de hoogbaljuw toonden aan dat op een paar uitzonderlingen na geen boetes meer betaald werden. Het platteland van het Vrije was immers volledig ontvolkt door de massale 'foulen'²³: diefstallen, moorden en allerhande andere misdrijven, zowel door soldaten, vagebonden als door vrijbuiters. De bevolking was weg, het land lag braak, de overheid zat op droog zaad. Zo kon het niet verder. Toen de eerste bewoners in de jaren 1590 terug keerden, steunde het kasselrijbestuur ze financieel om zich te beveiligen. Zo bouwden bijvoorbeeld in 1593 de eerste Aartrijkenaars die naar hun dorp terug gekeerd waren een fort langs de Brugse Heirweg waar ze tijdelijk samen woonden.²⁴

21 RAB, BVR, nr. 25.

22 A. Meerkamp Van Embden, *De archieven van het Vrije van Sluis, 1584-1796, en Hulsterambacht, 1242-1795 ('s Graveshage 1928)*. Zie ook T. Piceu, *Over vrybuters en quaetdoenders. Terreur op het Vlaamse platteland (eind 16de eeuw)* (Leuven 2008).

23 RAB, BVR, nr. 1925.

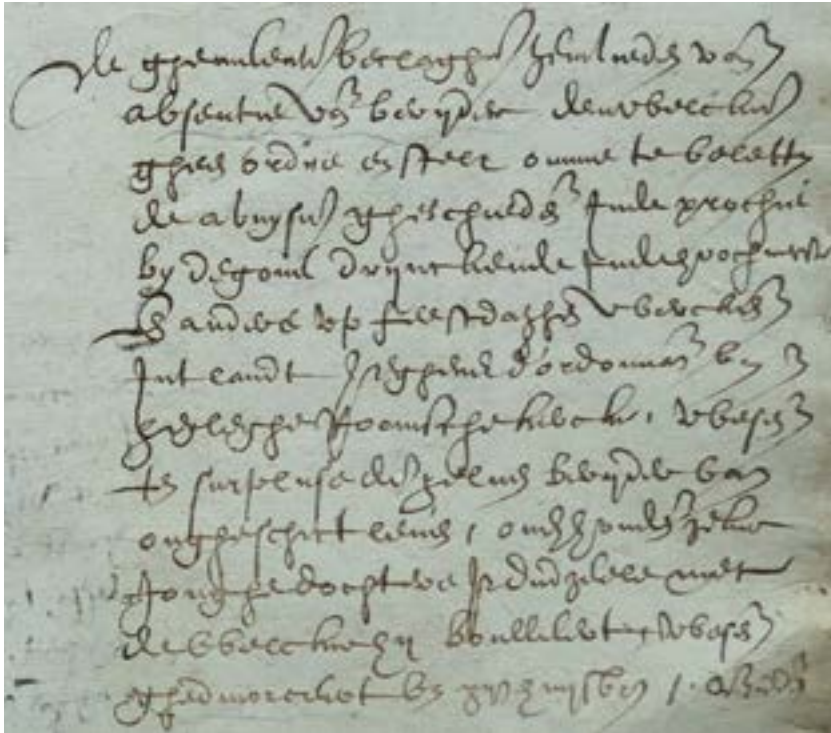
24 J. Pollet, *Bijdragen tot de geschiedenis van Aartrijke. 898-1740* (Zedelgem 1982).

De berijders van de nieuwe stijl (zeventiende - achttiende eeuw)

Bij de doorgaande waarheid in 1610 waren er nog steeds klachten over berijders die niet ter plaatse woonden, corrupt waren of brute medewerkers hadden. In Oostkerke vernamen de burgemeester, schepenen en griffier die de doorgaande waarheid aanhoorden dat er tijdens de hoogmis veel mensen in de lokale herbergen bier dronken – wat niet mocht – en dat het bier daarenboven te duur was. Dat was allemaal de schuld van de berijder. Er waren ook klachten over zijn privéleven, omdat hij 'onderhoudende zekre jonghe dochtere in Dudzeele met de welcke hy boullert, wesende ghedivorceert van zyn huysvrauwe'.²⁵ Desondanks leverde de decennialange klachtenregen over berijders eindelijk resultaat in het begin van de zeventiende eeuw. Kort na het ingaan van het Twaalfjarig Bestand gaven de aartshertogen Albrecht en Isabella de berijderschepenen vanaf 1 januari 1611 voor 18 jaar in pacht voor de som van 1.000 gulden per jaar aan het college van het Vrije. Het college koos dan zelf de berijders en stelde er een reglement voor op dat op 16 juli 1611 gepubliceerd werd. Aan het begin van de zeventiende eeuw waren er veertien berijders en één krikhouder aan te stellen. Het gewoonterecht werd in 1618 lichtjes hervormd en in 1628 aangevuld met een politieke ordonnantie.

25 RAB, Brugse Vrije, Schifting Sanders, nr. 241.

Enkele artikels beschrijven de verantwoordelijkheid om de openbare orde en veiligheid te handhaven. Eindelijk moesten de berijders elk in hun eigen ambacht wonen. Berijders of hun officieren moesten bijvoorbeeld op zon- en feestdagen vanaf 's middags tot zonsondergang in de dorpscentra aanwezig zijn om de rust te bewaren, op straf van 10 £ parisis. In geval van een moord of bij gevallen van slagen en verwondingen moesten ze de dader vangen met hulp van de aanwezigen. Klopjachten waren op kosten van de misdadiger, of waren, als het een arme betrof, op kosten van de parochie waar het misdrijf gebeurde. Daarnaast deden berijders beslagnames en voerden ze vonnissen en gedwongen verkopen uit. Als hij daarbij steken liet vallen, konden benadeelde partijen hem privé laten opdraaien voor de schade. Hij mocht enkel executies doen als hij op de hoogte was van de wettelijkheid ervan en er een ondertekend geschrift vanwege de vragende partij was. Ze mochten officieren aanstellen op hun eigen verantwoordelijkheid, ook al moesten officieren bekwaam bevonden worden door de hoogbaljuw

RAB, BV Sanders, nr. 241. De inwoners van Oostkerke klagen tijdens de doorgaande waarheid van 1610 over hun berijder.

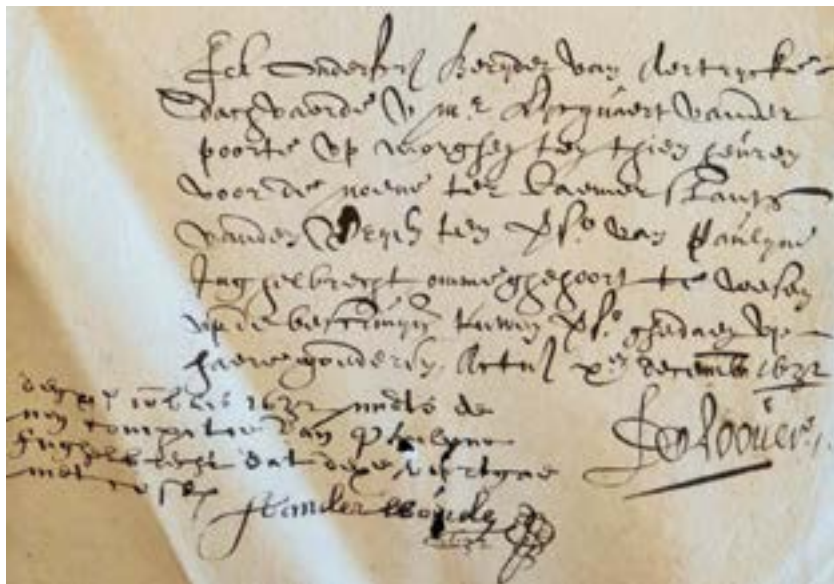
Transcriptie: *De gheemeenten beclaghden hemlieden van de absentie van den beryder den welcken gheen ordre en stelt omme te beletten de abuysen gheschiedende in de prochie by de gone drynckende in de hoochmesse ende andere up feestdaghen werckende jehens d'ordonnantien van de heleghe Roomsche kercke, wesende ten surpluyse den zelven beryder van ongheschiedt leven, onderhoudende zekre jonghe dochtere in Dudzeele met de welcke hy boullert, wesende ghedivorceert van zyn huysvrouwe, biddende dat in zyn plaetse mach ghestelt worden eenich eerlyck persoon.*

en kregen ze van hem in naam van de landvoogden een volmacht. Elke berijder moest in zijn ambacht een borg aanstellen. Zijn salaris werd vastgelegd. Daarnaast mochten ze geen minnelijke schikkingen treffen. Berijders en officieren bleven onder het gezag van de hoogbaljuw, al zouden ernstige misdrijven door berijders vanaf nu door de schepenen berecht worden. Berijders mochten geen herberg houden, noch belastingen

Voerden de berijders die opdrachten niet binnen de acht dagen uit, dan kon geklaagd worden bij het college en alsnog een deurwaarder worden ingezet

pachten. Elke berijder moest elke donderdag, vrijdag of zaterdag in de vierschaar komen en daar blijven, zolang het college vergaderde, om, indien nodig, de wet of de partijen te helpen. In criminele executies moest de berijder assisteren naar gewoonte. Voerden de berijders die opdrachten niet binnen de acht dagen uit, dan kon geklaagd worden bij het college en

alsnog een deurwaarder worden ingezet.²⁶ Vanaf 1635 moesten alle berijders van het Vrije persoonlijk aanwezig zijn op elke berijddag die vanaf dan doorging in Brugge, drie keer per jaar om zich te verantwoorden voor eventuele klachten die er tegen hen kwamen over het uitvoeren van executies of het volkomen van akten en sententies.²⁷

RAB, BVO doos 2042, dagvaarding door berijder in verband met een beslagname (1632).

Transcriptie: Ick onderschreven beryder van Aertrycke [ambacht] dachvaerde U mr Rycquaert vander Poorte up morghen ten thien heuren voor de noene ter caemer slants van den Vryen ten versoucke van Paulyne Inghelbrecht, omme ghehoort te wesen up de beschryvynge t'uwen versoucke ghedaen up haere goederen. Actum, 10en december 1632. De Roover.

Den 11 decembris 1632 midts de non comparitie van Paulyne Inghelbrecht dat de executie voortgae met costen. H. vander Woude

De Raad van Financiën bood in 1644 de posten van de berijders en de krikhouder aan in pacht voor 30.000 gulden. Het Vrije bekam ze voor 28.944 gulden. Het college besloot de posten van de berijders en krikhouder te verpanden op voorwaarde dat de kandidaten vrijlaat waren of dat onmiddellijk werden en binnen de drie dagen het vereiste kapitaal betaalden bij de ontvanger-generaal van het Vrije. Elk moest de job persoonlijk uitvoeren. Bij ziekte, overlijden of ander ernstig beletsel mocht hij of de erfgenamen een bekwame persoon voorstellen om het ambt te bedienen. Het college behield zich het recht om in geval van misbruik het kapitaal aan de oorspronkelijk aangestelde terug te geven en de dienaar af te danken. De dienaars stonden ter ordonnantie en correctie van het college. In de praktijk werden de berijderschappen vlot in waarborg gegeven voor leningen, en werden ze in pacht en onderpacht gegeven.²⁸ In 1646 stelde het college vervolgens op vraag van de hoofbaljuw een tarieflijst op voor onder meer berijders en de officieren, aangezien misbruik hieromtrent veelvuldig waren.²⁹

De taken, de tarieven en de werking van de berijders werden voortaan strikter opgevolgd om de openbare orde en veiligheid in de zeventiende en achttiende eeuw beter te kunnen garanderen. Bovendien kon het bestuur van het Brugse Vrije nu sneller ingrijpen tegen wanpraktijken gepleegd door deze functionarissen.

26 L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges. Tome troisieme* (Brussel 1880).

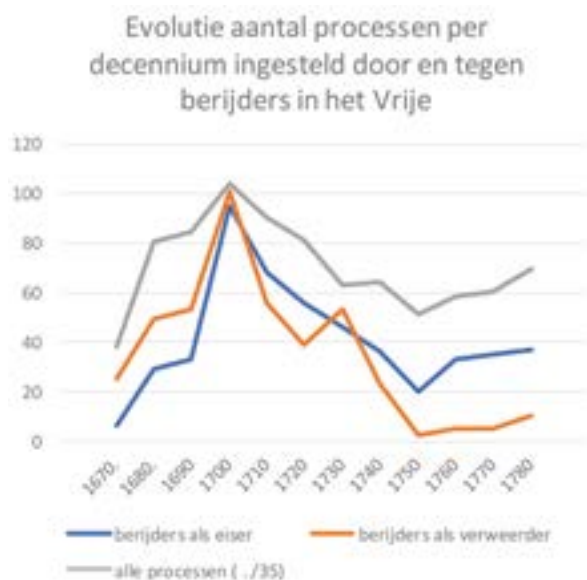
27 L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges. Tome troisieme* (Brussel 1880).

28 L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges. Tome troisieme* (Brussel 1880).

29 RAB, BVR, nr. 32.

Berijders en procederen

Niet alleen resolutieboeken, ook procesdossiers leveren heel wat inzicht in het takenpakket van berijders, maar ook in de conflicten tussen deze functionarissen en de inwoners. Berijders schreven immers vele boetes uit voor overtredingen, zoals in het publiek schelden of vechten, loslopende honden en koeien, enzovoort. Wie deze niet wilden betalen, werd voor de rechter gedaagd. Berijders daagden daarnaast om vergoedingen te eisen voor geleverde prestaties. Dit was ten laste van de mensen wiens goederen hij had aangeslagen en verkocht. Daarnaast daagden inwoners ook vaak hun berijder. Dit kon wanneer de uitvoeringstermijn van zijn opdracht na acht dagen waren verstreken. Diegene die het mandaat had gegeven, eiste dan dat de berijder zelf het bedrag betaalde waarvoor de eiser het beslag had laten leggen.

Grafiek: Evolutie van het aantal processen per decennium gevoerd door en tegen berijders voor de magistraat van het Brugse Vrije, 1670-1789.

Ter vergelijking is de evolutie van het totaal aantal bewaarde processen ingevoegd (aantal gedeeld door 35).

In bovenstaande grafiek is het aantal berijders dat als eiser en als verweerder optraden in processen voor de magistraat van het Vrije uitgezet per decennium vanaf het jaar 1670 tot 1789. Er is uitgegaan van de tot op heden geïnventariseerde processen in de verzameling procesbundels van het Vrije. Het gaat om ongeveer een derde van het totale aantal bewaarde procesdossiers. De bewaarde processen van voor 1670 werden buiten beschouwing gelaten omwille van het vermoeden dat voor 1670 heel wat procesdossiers verloren zijn gegaan. Een teken aan de wand daarvoor is de teruggevonden lias met bijzonder veel causaties uit 1631-1632.³⁰ Het valt niet met zekerheid te bepalen hoeveel dossiers voor de periode voor 1670 bewaard bleven, omdat de continuatieboeken van de vierschaar, waarin alle lopende processen in het gerechtelijke jaar werden genoteerd, maar bewaard zijn gebleven vanaf 1669. Daarnaast is het halve decennium vanaf 1790 tot aan de afschaffing van het Vrije ook buiten beschouwing gelaten, omdat de processen die lopende waren bij de afschaffing van het Vrije deels in het archief van het Vrije bewaard zijn en deels in de archieven van zijn rechtsoptvolgers. In de grafiek is eenzelfde trend te zien voor zowel de processen door als tegen de berijders, als voor het totaal aan geïnventari-

30 RAB, BVO, doos 2042.

seerde processen, behalve in de tweede helft van de achttiende eeuw. In de grafiek is duidelijk te zien dat in de zeventiende eeuw, tot ongeveer het jaar 1700, de berijders zich gemiddeld meer moesten verweren in processen dan dat ze zelf andere partijen voor de rechter lieten dagvaarden. Aan het begin van de achttiende eeuw draaiden de rollen om. Berijders verschenen gemiddeld meer in de rechtbank als eisende partij. Voor de tweede helft van de achttiende eeuw stellen we vast dat particulieren nauwelijks nog berijders voor de rechter daagden. Mogelijk ligt de verklaring bij de verarming van de bevolking. In de tweede helft van de achttiende eeuw werden de gezinnen gemiddeld groter en de (landbouw)bedrijven gemiddeld kleiner. Hun gemiddelde financiële slagkracht nam af. Symptomatisch voor de krimpende financiële slagkracht in de tweede helft van de achttiende eeuw zijn de hoge arbeidsinput per oppervlakte-eenheid in de landbouw en aanvulling van het inkomen met proto-industrie. In de negentiende eeuw zou die overlevingslandbouw helemaal in elkaar stuiken met een heroriëntering van

Alsoo gescreven was tusschen den beryder B. Matthijs, heesschere ter eendre zijde, ende Pieter Begyn tot Sinte Margriete, verweerdre ter andre, ventilerende voor edele ende weerde heeren burghmeesters ende schepenen slants van den Vrijen, spruytende uyt causen den heesschere den verweerdere hadde gecallengiert breeder ten processe gededuceedt in welke saeke zoo verre geprocedeert is geworden dat den verweerdre versteken synde van antwoorde den heessre geadmitteert is ter preuve, ende alsoo de onderschrevene geraedigh geoordeelt hebben uyt den selven processe te scheeden zoo verclaeren sy daer ontrent veraccordeert ende vereent te syn op de volgende wijze, te weten dat hij Pieter Begijn aen den gemelden Matthijs moet leveren eenen alfen sack behoorelyke terwe, waermede sal gequeten ende voldaan syn de gepretendeerde boete, voorts moet hy Begyn betaelen de costen van den processe tot hier toe in de saercke gedaen. Aldus geaccordeert op het verbant ende obliqaetie in (...) regard als naer requeste desen. 20 January 1790. P.J. Begijn

Akkoord tussen berijder en gedagvaarde om een proces over een boete stil te leggen, 1790.

RAB, BVO doos 2081

Transcriptie:

Alsoo proces geresen was tusschen den beryder B. Matthijs, heesschere ter eendre zijde, ende Pieter Begyn tot Sinte Margriete, verweerdre ter andre, ventilerende voor edele ende weerde heeren burghmeesters ende schepenen slants van den Vrijen, spruytende uyt causen den heesschere den verweerdere hadde gecallengiert breeder ten processe gededuceedt in welke saeke zoo verre geprocedeert is geworden dat den verweerdre versteken synde van antwoorde den heessre geadmitteert is ter preuve, ende alsoo de onderschrevene geraedigh geoordeelt hebben uyt den selven processe te scheeden zoo verclaeren sy daer ontrent veraccordeert ende vereent te syn op de volgende wijze, te weten dat hij Pieter Begijn aen den gemelden Matthijs moet leveren eenen alfen sack behoorelyke terwe, waermede sal gequeten ende voldaan syn de gepretendeerde boete, voorts moet hy Begyn betaelen de costen van den processe tot hier toe in de saercke gedaen. Aldus geaccordeert op het verbant ende obliqaetie in (...) regard als naer requeste desen. 20 January 1790. P.J. Begijn.

de landbouwbevolking naar onder meer intensieve groententeelt en veehouderij, andere beroepsactiviteiten en emigratie naar andere landbouwstroken in Frankrijk, de VS en Canada als gevolg.³¹

Ook al daagden berijders meer mensen in de rechtbank dan dat zij zelf gedaagd werden, toch verminderde het absolute aantal rechtszaken die deze functionarissen opstartten. De lange, complexe schriftelijke procedures, het onzekere resultaat en de grote proceskosten ontmoedigden steeds meer berijders om gerechtelijke stappen te nemen. In 1768 werd daarom een nieuwe, verkorte stijl van procederen afgekondigd, waardoor berijders gemakkelijker hun onbetaalde boetes konden innen. Bij deze nieuwe stijl van procederen gaf de berijder een 'verbale eis' met de nodige uitleg over de overtreding samen met een voorstel tot boete en de relevante wetgeving aan de schepenen in de kamer. Daarna werden de berijder en de overtreder gedagvaard om persoonlijk in de vierschaar te verschijnen en mondeling te procederen. De overtreder kon bondig antwoorden, bezwaren uitspreken en dat zonder schriftelijke procedurestukken om het proces niet te rekken. Daarop kon de berijder mondeling repliceren. Eventueel kon hij twee weken uitstel krijgen om zijn repliek in te dienen. De verweerder kon maximaal twee weken uitstel krijgen om zijn dupliek daarop in te dienen, waarna overgegaan werd tot bewijsvoering, voor zover nog nodig.³² Deze verkorte procedure had tijdelijk het succes dat berijders meer mensen voor de rechter daagden, maar op de lange termijn procedeerden ze minder. Dat stemt overeen met het fenomeen van de *Great Litigation Decline*. In reeds heel wat rechtbank is immers vastgesteld dat het aantal burgerlijke dossiers sterk in aantal afnam tussen 1650 en 1750.³³

31 Y. Segers en L. Van Molle, *Leven van het land. Boeren in België 1750-2000* (Leuven 2004).

32 L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges. Tome troisième* (Brussel 1880).

33 A. Vervaeke, *Met reden en rede(n). Toegang en gebruik van burgerlijke rechtbanken in het Brugse Vrije (1670-1795)* (Tiel 2018).

Besluit

De berijders van de oude stijl trokken jaarlijks drie keer rond in hun ambacht om er per parochie de bevolking samen te roepen voor het berijd, de overtredingen vast te stellen en te beboeten. Dit systeem van beperkte controle van bovenaf zorgde voor een betrekkelijke rust binnen de parochiegemeenschappen. Zolang de demografische samenstelling van de parochie zo goed als ongewijzigd bleef, kon dit systeem goed werken. In de zestiende eeuw hadden de parochiegemeenschappen echter steeds meer last van vagebonden, soldaten en vrijbuiters die overlast veroorzaakten door hun agressie en het stelen van voedsel. Vooral bij hongersnood, als het economisch slechter ging of als de religieuze onrust erger werd, klaagde de plattelandsbevolking over hen. Het systeem van het berijd en de afwezige berijders waren niet in staat het probleem op te lossen, waardoor de bevolking soms zelf het heft in handen nam. De bevolking en de schepenen van het Vrije drongen dan ook in de loop van de zestiende eeuw regelmatig aan op hervormingen van het berijderschap om de openbare veiligheid en rust te kunnen bewaren. Doorheen de zestiende eeuw kwamen ze in kleine stapjes resultaat: de berijders moesten voor de goede bediening van hun ambt een waarborg geven, ze moesten aanwezig zijn op publieke activiteiten, de hoogbaljuw drong bij ze aan om ter plaatse te wonen, enzovoort. Pas tijdens het Twaalfjarig Bestand kon de magistraat van het Vrije de autoriteit over de berijderschappen verkrijgen: de aanstelling en het functioneren van deze ambten was voortaan de taak van de schepenen van het Brugse Vrije. De hoogbaljuw bleef hun grote baas. Daarmee kregen de berijders hun vaste stek binnen hun ambacht en werden ze een geoliede machine die steeds professioneler de veiligheid en openbare orde garandeerde.

Gerechtsdienaren in het Vrije

De hoogste vorstelijke ambtenaar was de hoogbaljuw. Hij was zowel actief in de stad Brugge als in het Brugse Vrije. Een plaatsvervanger mocht hij niet hebben. Hij had een klerk, vaak aangeduid als de klerk van de baljuwage. Hij handelde in de praktijk de lopende zaken af en volgde het werk van de berijders op. Het lijkt er op dat de hoogbaljuw vaak afwezig was. Hij was niet welkom op de vergaderingen van de schepenen van het Vrije.

Veel minder kleurrijk, maar wel meer aanwezig in het landhuis van het Vrije was de krikhouder. Hij maande de schepenenbank. Hij kon beslag leggen doorheen het hele platteland van het Vrije. Hij was bijvoorbeeld ook betrokken bij sluischouwingen. Omdat zijn functie overlapte met die van de berijders kwam hij af en toe met hen in conflict. Dit werd dan uitgevochten voor de magistraat van het Vrije. In de zeventiende en achttiende eeuw pachtte het Vrije zijn functie, stelde een bedienaar aan en stelde er een reglement voor op.

Als de schepenen in de kamer vergaderden, waren er twee deurwaarders aanwezig. Ook zij konden beslag leggen en deden binnen de stad Brugge dagvaardingen voor de generale vergaderingen van het Vrije. De klerk van de vierschaar kon trouwens eveneens beslag leggen.

Het platteland van het Vrije was verdeeld in ambachten, met aan het hoofd een berijder. Hij werd in de verschillende parochies van zijn grondgebied bij gestaan door officieren. Zij konden beslag leggen binnen het ambacht. Landbouwhuisdieren zoals runderen, varkens, schapen, geiten en paarden die ze in beslag namen werden tijdelijk gehuisvest bij een schuthouder.

Als we deze berijders en hun officieren vergelijken met de lokale politie, dan kan de voormalige rijkswacht best vergeleken worden met de soevereinsgasten. Deze soevereinsgasten opereerden dus in een groter gebied.

Aan de slag

Om facetten van lokale en regionale gemeenschappen uit de vroegmoderne tijd te bestuderen, is het belangrijk te doorzien wie welke verantwoordelijkheden droeg en eventueel archiefstukken naliet. Een goede (literatuur)studie van het onderzoeksthema, de archiefvormer en de context waarin die functioneerde, alsook van het overgeleverd archief is heel nuttig. Veel archiefinventarissen, zoals deze van het Belgische Rijksarchief zijn online raadpleegbaar. Het Brugse Vrije was als Vierde Lid van de Leden van Vlaanderen, Vlaanderens belangrijkste plattelandsdistrict. Van deze regionale overheid zijn meerdere reeksen waardevol archief bewaard gebleven. Tot de belangrijkste behoren de jaarrekeningen die bewaard bleven vanaf het eind van de veertiende eeuw, de besluiten van de schepenvergaderingen (de zogenaamde resolutieboeken) en de vergunningen en aanstellingen door de schepenen (de zogenaamde ferieboeken), beiden bewaard vanaf de vijftiende eeuw. Daarnaast zijn in het archief van het Vrije, dat toezicht hield op de lokale instellingen, dubbels van de rekeningen van heerlijkheden, parochiebesturen, kerken, dissen en wateringbesturen bewaard, vooral vanaf de zestiende eeuw. Het archief van het Vrije bevat ook ontelbare losse dossiers (de zogenaamde bundels, triage Sanders, enzovoort) en ongeveer 120.000 burgerlijke procesdossiers over alle mogelijke onderwerpen. Het gros aan documenten in de bundels en processen dateert uit de zeventiende en achttiende eeuw. Voor het bestuderen van de (economische) geschiedenis van het Vrije zijn de wezerijakten (bewaard vanaf de vijftiende eeuw) en de staten van goed (voornamelijk bewaard voor de zeventiende en achttiende eeuw) twee voorname bronnen.

De vraag is niet zozeer of er archiefstukken bewaard bleven om het dagelijks leven in het Vrije te onderzoeken, maar wel wáár moet gezocht worden. Het archief gevormd door het Vrije mag dan wel goed bewaard zijn in het Rijksarchief in Brugge, het is uiteengetrokken in verzamelingen met namen als 'Schifting van Zuylen', 'Sanders', 'Registers', 'Bundels' en 'Processen'. Relevante archiefstukken door en over het Vrije zijn bijvoorbeeld ook te vinden in het Stadsarchief in Brugge, in het Rijksarchief te Gent en te Brussel, in het Zeeuws archief in Middelburg-in-Zeeland.

Biografie

Laurent Inghelbrecht (°1974) studeerde in 1996 af als industrieel ingenieur landbouw en studeerde nadien geschiedenis. Sinds 1997 geeft hij les economie, biologie en landbouw aan het Vrij Land- en Tuinbouwinstituut in Torhout. Hij begeleidt er de buitenlandse stages van de leerlingen in Europa, Noord-Amerika en Australië. In het volwassenenonderwijs geeft hij praktijkles klauwverzorging bij melkvee. Sinds 2000 werkt hij als vrijwilliger op het Rijksarchief te Brugge met Anne-Marie Van Basselaere en anderen aan de inventaris van de verzameling procesbundels van het Brugse Vrije. Hij bestudeert het beleid, bestuur en rechtspraak in het Brugse Vrije in de Vroegmoderne Tijd.

Musea Brugge, Groeningemuseum, Kaart Brugse Vrije van Pieter Claeissens, inv.nr. GRO 0438

IN DE FACTEUR
P. J. JAMESONS ESTAMINET

1870

HOOFD POORTE BURSEL

DENTISTE

Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende- begin twintigste eeuw

Margo De Koster

Inleiding

Het 'oudste beroep' geeft al heel zijn geschiedenis lang aanleiding tot morele verontrusting en oproepen tot een kordate aanpak. Wetgevers en overheden probeerden prostitutie op diverse manieren te controleren, van regulering en toezicht op het hoerenbedrijf tot het strafbaar stellen van de (ver)koop van seksuele diensten. In de negentiende eeuw kende België, net als andere Europese gebieden onder voormalig Frans bewind, een stelsel van regulering, het zogenoemde 'reglementarisme', dat prostitutie gedoogde, maar prostituees die zich niet registreerden of niet regelmatig deelnamen aan medische controles bestrafte. Volgens de letter van de wet (*law in books*) vormde prostitutie dus geen criminaliteit in deze periode. Toch is er een duidelijk verband met criminaliteit dat een bijdrage tot dit themanummer rechtvaardigt: in de praktijk (*law in action*) werden prostitutiefeiten wél als criminaliteit aangepakt, of *gecriminaliseerd*. Prostituees en bordeelhouders werden in grootsteden, zoals Antwerpen, intensief gecontroleerd door de politie en frequent gearresteerd of beboet voor kleine inbreuken (*contraventions*) op de openbare orde of op lokale reglementen. Deze dagelijkse politieoptredens maakten prostitutie met andere woorden tot een vorm van 'kleine criminaliteit'.

Naast prostitutie-activiteiten en politieoptredens in Antwerpen onderzoekt deze bijdrage de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw, omdat deze periode een nieuw hoogtepunt kende van morele paniek over

het hoerenbedrijf. Er heerste met name grote verontrusting over 'handel in blanke slavinnen', waarbij 'onze' vrouwen en meisjes massaal ten prooi zouden vallen aan mensenhandelaars en pooiers. Dit was voer voor een snel groeiende abolitionistische beweging die ijverde voor de afschaffing van het 'reglementarisme' en het strafbaar stellen van prostitutie, wat in 1948 uiteindelijk ook via nationale wetgeving zou worden doorgevoerd.¹

Deze bijdrage steunt op onderzoek van het archief van de gemeentepolitie van Antwerpen. Net als andere archieven van stedelijke (gemeentelijke) politiediensten is dit een bijzonder rijke bron die niet enkel licht werpt op een brede waaier aan dagelijkse politieoptredens en wanorders in de stad, maar ook op de betrokken partijen, de plaatsen waar incidenten zich voordeden, de reacties van buurtbewoners, enzovoort. Naast informatie over de sociale positie van de personen die als klagers, betichten of getuigen optraden, bevatten politieverlagen van hun verklaringen en verhoren bovendien ook hun 'stem' – al moet die met grote omzichtigheid uit het materiaal worden gefilterd. Voor deze bijdrage werden verschillende reeksen uit de Antwerpse politiearchieven gebruikt: proces-verbaalboeken, gebeurtenisboeken, dienstboeken en dagorders.² Het gaat vooral om bronnen van de eerste en de tweede politiewijk, waar zoals verder nog zal blijken de meeste prostitutieactiviteiten plaatsvonden. Doordat er voor de eerste wijk relatief weinig bewaard bleef voor de periode 1890-1914, komt het meeste materiaal uit de 2de wijk.³

De bijdrage start met een deel over de prostitutiereglementering in Antwerpen waarin wordt aangegeven hoe en waarom deze vanaf de negentiende eeuw werd verstrengd. In een volgend luik wordt onderzocht hoe deze

- 1 L. Keunings, 'L'affaire de la traite des blanches: un aspect de la prostitution urbaine en Europe occidentale au XIXe siècle', in: J.-M. Chaumont en C. Machiels (red.), *Du sordide au mythe. L'affaire de la traite des blanches (Bruxelles, 1880)* (Louvain-la-Neuve 2009) 17–44.
- 2 Dagorders bevatten dagelijkse instructies van de Antwerpse burgemeester, de hoofdcommissaris van politie of van gerechtelijke overheden aan de commissarissen van de diverse politiewijken.
- 3 De tweede politiewijk van Antwerpen is een interessante casus: de wijk besloeg een groot aantal drukke straten en markten, belangrijke doorgangswegen tussen het centraal treinstation ten zuiden van de wijk en het havenkwartier in het noorden, belangrijke prostitutiebuurten en ook één van de meest levendige uitgaansbuurten van Antwerpen (het De Coninckplein en omgeving). Aan het einde van de negentiende eeuw telde de wijk naast tientallen bordelen en 'verdachte café's' ook honderden andere vermaakgelegenheden, zoals theaters, bioscopen, danszalen en bars: Stadsarchief Antwerpen (SA), Modern Archief (MA), Fonds Politie (Politie), Herbergen en danszalen (01/01/1882 - 31/12/1895), 731#1078; Herbergen en instellingen verdacht van prostitutie (01/01/1889 - 31/12/1899), 731#1082.

Kaart van Antwerpen uit ca. 1890 met aanduiding van de politiewijken © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

regelgeving precies werd vertaald in dagelijkse politieoptredens ten aanzien van prostituees en 'ontuchtshuizen' in de stad. Hieruit zal blijken dat de dagelijkse controle en criminalisering van prostitutie door de politie niet enkel bestond uit het afdwingen van het specifieke prostitutiereglement, maar vaker nog uit het beteugelen van inbreuken op de openbare orde en andere politiereglementen. Ten slotte worden de politiebronnen ook als bril gebruikt om zicht te krijgen op de organisatie van het hoerenbedrijf en de sociale posities en ervaringen van prostituees zelf. In het laatste deel van deze bijdrage proberen we die te reconstrueren aan de hand van de schaarse flarden aan informatie die daarover te vinden zijn.

Prostitutiereglementering in Antwerpen

Al in de veertiende eeuw werd prostitutie gereguleerd in Antwerpen aan de hand van gemeentelijke verordeningen die een jaarlijkse boete oplegden aan bordeelhouders en pooiers, wat meer een belasting op seksueel amusement dan een maatregel van ordehandhaving was. Tegen het einde van die eeuw echter troffen de stedelijke overheden ook maatregelen om het stadscentrum 'schoon te maken' en de bordelen en prostituees naar enkele armere straten te verdrijven. Dat leidde tot een toenemende stigmatisering van 'publieke vrouwen': zo decreeteerde het stadsbestuur in 1431 dat alle prostituees voortaan duidelijk herkenbare kledij moesten dragen. In de daaropvolgende eeuwen werd dit beleid van geografische afzondering en stigmatisering voortgezet, waardoor de prostitutie steeds meer vereenzelvigd geraakte met de arme Antwerpse stadswijken, waar de bordelen zich moesten vestigen.⁴

Vroeg-negentiende-eeuwse gemeentelijke verordeningen in verband met prostitutie hadden aanvankelijk enkel medische of hygiënische bedoelingen, maar geleidelijk aan werd het handhaven van de openbare orde en bescherming van de openbare zeden de centrale bekommernis. Het Antwerpse stadsbestuur en lokale elites trachtten de bewegingsvrijheid van prostituees steeds meer in te perken: ze moesten zich allemaal bij de politie registreren en een 'boek' hebben, een soort paspoort dat ze te allen tijde bij zich hadden. Registratie hield in dat ze hun naam inschreven in een gemeentelijk register en verklaarden dat ze zich aan de voorschriften zouden houden en de wekelijkse medische onderzoeken ondergaan. Met die aanpak zetten de Antwerpse gemeentelijke overheden in feite het Franse systeem van regulering verder. Vanaf 1817 kon alleen de gemeenteraad beslissen of en waar een bordeel werd geopend, wat in de loop van de negentiende eeuw leidde tot een steeds scherpere afbakening van prostitutiegebieden in de binnenstad. Al deze bepalingen werden uiteindelijk geïntegreerd in de definitieve Antwerpse verordening over prostitutie van 1852 – die grote gelijkenissen vertoonde met de regelgeving die Brussel al in 1844 invoerde.⁵

Het eerste artikel van de Antwerpse gemeentelijke verordening van 1852 onderscheidde twee categorieën van prostituees: vrouwen die betrokken waren bij bordeelprostitutie en zij die zelfstandig werkten in logementshuizen en gehuurde kamers of als straatprostituees (*filles éparses ou isolées*). De oudere regels met betrekking tot registratie bleven ongewijzigd, maar er kwamen nieuwe beperkingen van de bewegingsvrijheid van publieke vrouwen bij, zoals de verplichting om elke verandering van beroep of verblijfplaats bij de politie te melden. Registratie betekende echter ook bescherming. Een bordeelhoud(st)er die een vrouw vasthield tegen haar wil kon veroordeeld worden tot de maximale straf. Prostituees mochten hun

4 B. Blondé, M. Van Dijck en A. Vrints, 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten', in: I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (red.), *Antwerpen: biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 277–307; A. Du Pont, *Prostitutie in de stad Antwerpen, 16de–17de eeuw* (Leuven, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling 1985).

5 C. Lis, 'Een politieel-medische orde: de reglementering van de prostitutie in West-Europa, in het bijzonder te Antwerpen, tijdens de eerste helft van de 19de eeuw', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten van België 1795–1940. 12de Internationaal Colloquium, Spa, 4-7 september 1984* (Gemeentekrediet van België, Historische uitgaven, 71) (Brussel 1986) 559–579; G. Van Roey, *Prostitutie te Antwerpen (19de eeuw)* (Leuven, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling 1990).

beroep enkel uitoefenen in een vergund bordeel. Om clandestiene prostitutie te beperken, was het hen ten strengste verboden te verblijven in bars die alcohol schonken. De verordening voorzag ook de mogelijkheid tot schrapping uit het register: dat kon op verzoek van de prostituee zelf of gebeurde automatisch in geval van overlijden of huwelijk. Wettelijk gezien konden gehuwde vrouwen dus nooit professionele prostituees zijn.⁶

Om clandestiene prostitutie te beperken, was het hen ten strengste verboden te verblijven in bars die alcohol schonken

De verordening van 1852 bevatte daarnaast ook bepalingen in verband met regelmatige gezondheidsinspecties, die vrijwel identiek waren aan de voorschriften in Parijs. De uitgebreide lijst van verplichtingen en verboden leek ook sterk op het Franse voorbeeld. Er waren echter twee opmerkelijke verschillen: de kosten van het medisch onderzoek werden niet gedekt door de stad, maar moesten door de bordeelhouders of individuele prostituees zelf worden betaald. Een tweede opmerkelijke maatregel was dat buitenlandse prostituees die zich niet aan de regels hielden, teruggestuurd werden naar hun woonplaats of vorige verblijfplaats, wat in de praktijk ook frequent gebeurde. In Brussel kon een veroordeling voor prostitutie-gerelateerde feiten of het clandestien uitbaten van een bordeel een boete van 5 tot 25 frank of een gevangenisstraf van één tot zeven dagen opleveren. In Antwerpen, daarentegen, hielden de autoriteiten vast aan de gevangenis: daar konden gevangenisstraffen oplopen tot 15 dagen, terwijl maximum 15 frank boete werd opgelegd.⁷

Op papier was het stelsel van de 'reglementering' een succes – constante administratieve controle zou de prostitutie-activiteiten beperkt houden – maar de realiteit bleek anders. In Antwerpen hadden de maatregelen nagenoeg geen effect en was de clandestiene prostitutie wijdverspreid. Waar Brussel de voorkeur gaf aan minder repressieve regelgeving en flexibiliteit tegenover zelfstandige prostituees in het bijzonder (met als gevolg dat steeds meer vrouwen zich registreerden), bleef de havenstad koppig vasthouden aan de harde aanpak, waarbij veel registraties onder dwang en op politiebevel gebeurden.⁸ Het lage aantal vrijwillige registraties in Antwerpen kan worden verklaard door de meerdere negatieve gevolgen ervan: de betrokken vrouw verloor enkele van haar burgerrechten en haar persoonlijke reputatie leed indirect schade. Mogelijk beseften de Antwerpse autoriteiten uiteindelijk dat hun prostitutieregeling niet optimaal werkte, want in 1879 stelde de gemeenteraad een herziening van het systeem voor, waar echter geen verder gevolg aan werd gegeven.⁹

Tegen het einde van de negentiende eeuw groeide de bezorgdheid over prostitutie in Antwerpen, net als in andere grootsteden waar burgerlijke elites de snel uitdijende arbeidersbuurten als bedreigend (en 'besmettelijk') gingen beschouwen en intoleranter werden ten aanzien van afwijkend en crimineel gedrag. In Antwerpen kwam daar nog bovenop dat de bloeiende haveneconomie voor een groeiende aanwezigheid van matrozen, dokwerkers

6 Van Roey, *Prostitutie te Antwerpen*; R. Govaerts, *Buitenlandse prostituees en de wetgeving in Antwerpen en Brussel, 1875–1880* (Antwerpen, ongepubliceerde Bachelor paper 2014).

7 Govaerts, *Buitenlandse prostituees en de wetgeving in Antwerpen en Brussel*.

8 S. De Schaepdrijver, 'Regulated prostitution in Brussels, 1844–1877: a policy and its implementation', *Historical Social Research* 37 (1986), 89–108.

9 Govaerts, *Buitenlandse prostituees en de wetgeving in Antwerpen en Brussel*.

en andere havenarbeiders en een grote vraag naar seksuele diensten zorgde, waardoor prostitutie-activiteiten er ook daadwerkelijk toenamen. Naast een gevolg van diepgaande stedelijke en sociale transformaties, was de groeiende aandacht voor het 'prostitutieprobleem' ook deel van bredere verontrusting over ongeoorloofde seks en geslachtsziekten, die als symptomen van algehele morele ontarding en zedelijk verval werden beschouwd.¹⁰

Aan het begin van de twintigste eeuw werd het zedelijkheidsoffensief van burgerlijke elites nog verder opgevoerd, onder impuls van een nieuw psychomedische discours dat ongeoorloofde seks verbond met fysieke, psychische en morele 'degeneratie' van de bevolking, onvruchtbaarheid en uitsterfing. Daar kwamen nog eens onheilsverhalen bovenop over groeiende aantallen jonge vrouwen die als 'blanke slavinnen' in de prostitutie werden gedwongen, naast groeiende sanitaire zorgen over geslachtsziekten. Abolitionisten, hygiënisten en morele hervormers vonden nu steun in bredere politieke en gerechtelijke kringen, ook bij protagonisten van de arbeiders- en vrouwenbewegingen. Zij definieerden prostitutie als het 'ultieme kwaad' en riepen op tot criminalisering en uitroeiing ervan.¹¹ De ongerustheid betrof vooral jonge arbeidsters die van huis weg en naar de grootstad en fabriek trokken: zij werden 'wandelende morele en seksuele gevaren' genoemd.¹² Er volgden oproepen tot verstrenging van seksuele normen en bestraffing van prostitutie en lokale politiediensten werden steeds meer onder druk gezet om (clandestiene) prostituees krachtadig aan te pakken. Vanaf eind jaren 1920 werd ook het Antwerpse stadsbestuur steeds terughoudender om de reglementering te behouden en overwoog het zelfs om alle getolereerde bordelen te schrappen. Dat voorstel kwam er uiteindelijk niet door, maar liep wel vooruit op de overgang naar abolitionisme en het einde van het reglementarisme op nationaal niveau in 1948.¹³

Daar kwamen nog eens onheilsverhalen bovenop over groeiende aantallen jonge vrouwen die als 'blanke slavinnen' in de prostitutie werden gedwongen, naast groeiende sanitaire zorgen over geslachtsziekten

Dagelijks politietoezicht op prostitutie

Onder het stelsel van de reglementering dat in Antwerpen vanaf 1852 in voege was, was prostitutie zelf niet illegaal. Wel konden prostituees bestraft worden, zoals hoger al werd vermeld, indien zij zich niet registreerden (en een 'boek' bezaten) of zich onttrokken aan de medische controle. Bordeelhouders konden dan weer bestraft worden voor het clandestien uitbaten van een 'ontuchtshuis'. Uit de proces-verbaalboeken van de 2de wijk uit

- 10 M. Rodriguez Garcia, L. Heerma van Voss en E. van Nederveen Meerkerk (red.), *Selling sex in the city: A global history of prostitution, 1600s-2000s* (Leiden 2017); K. Pittomvils, 'Tussen repressie en permissiviteit. Socialisme, socialisten, prostitutie en geslachtsziekten (einde 19de eeuw - 1997)', in: D. de Weerd (red.), *Begeerte heeft ons aangeraakt. Socialisten, sekse en sexualiteit* (Gent 1999) 207-235. De discourses die deze eind-negentiende-eeuwse debatten over het 'vraagstuk van de zedeloosheid' domineerden, en die met name prostitutie, mensenhandel en misdaad op één lijn plaatsen, steken vandaag opnieuw de kop op. Ook in hedendaagse discussies wordt de prostitutie nog vaak neergezet als een slachtoffer van mannelijke lust en seksuele dwang en onder het mom van bescherming onderworpen aan scherpere controle, die haar (of hem) in feite nog meer naar de rafelrand verdrijft: zie M. Van San, 'Verdreven naar de rafelrand', *AGORA* (2009) 18-21.
- 11 M. De Koster, 'Los van God, gezin en natie: Problematisering en criminalisering van ongeoorloofde seks van jonge vrouwen in de vroege twintigste eeuw', in: J. Kok en J. Van Bavel (red.), *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010) 355-384; Keunings, 'L'affaire de la traite des blanches'.
- 12 A. François en V. Massin, "'Ces virus ambulants'. Discours et pratiques à l'égard des filles de justice atteintes de maladie vénérienne (Belgique, 1912-1950)', *BTNG-RBHC*, 38:3-4 (2008) 379-405.
- 13 Van Roey, *Prostitutie te Antwerpen*; Govaerts, *Buitenlandse prostituees*.

Het Koningin Astridplein, toen nog Statieplein, met de oude 'Ooststation' en het nieuw centraal station ('Middenstation') rechts in aanbouw, 1898 © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

1890 en 1913 blijkt dat de politie in de praktijk niet enkel de verordening van 1852, maar ook diverse andere gemeentelijke politieverordeningen gebruikte om storend of onfatsoenlijk gedrag van prostituees aan te pakken, zoals het publiekelijk ronselen van klanten ('accoster les passants') en rumoerige bijeenkomsten van sekswerkers ('groepsvorming').¹⁴ Daarnaast hield de politie van de 2de wijk prostituees of vrouwen die ervan werden verdacht te tippelen ook aan op grond van klassieke openbare ordeverstoringen zoals nachtlawaai, openbare dronkenschap of landloperij (in geval van nieuwkomers zonder papieren) of wegens 'smaad en weerstand aan de politie', wanneer ze zich verzetten tegen de politie-interventie.¹⁵

De 'ontuchtshuizen' werden dan weer aan strikt toezicht onderworpen aan de hand van gemeentelijke politieverordeningen in verband met sluitingstijden en dansgelegenheden. De herbergen en cafés die er door de politie van werden verdacht clandestiene bordelen te zijn, moesten om middernacht sluiten of kregen niet de benodigde vergunning om dansevenementen te organiseren.¹⁶ Meerdere van de Antwerpse dagorders in deze periode betroffen het politietoezicht op herbergen en dan met name instructies van de burgemeester aan de diverse politiewijken om de sluitingstijden nog strikter te controleren.¹⁷ In een brief aan de burgemeester uit december 1887 benadrukte de commissaris van de 6de wijk dat hij dit ook de beste strategie vond om clandestiene prostitutie te bestrijden, maar dat die veel spanningen met uitbaters en klachten over ongelijke behandeling door de politie uitlokte: 'Les établissements plus ou moins suspects au point de vue des moeurs, des abords de la gare, doivent toujours fermer à minuit [...] On

14 Dit zijn door de gemeenteraad vastgestelde verordeningen die allerlei strafbepalingen van plaatselijk belang bevatten, meestal in verband met de openbare orde of (verkeers)veiligheid, maar ook met economische activiteiten (controle op leuren, markten, slachthuis, enzovoort), openbare hygiëne (vuilnis storten, voedselinspectie, enzovoort) bouwwerken, en de gemeentelijke administratie (burgerlijke stand, bevolkingsregister, enzovoort). In 1921 telde de Antwerpse codex van gemeentelijke politieverordeningen maar liefst 576 pagina's: *Stad Antwerpen. Codex van Gemeentelijk Politie-reglement*, Antwerpen, Flor Burton, 1921.

15 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken 2de wijk*, 1 januari-31 december 1890, MA#24557-24561; 1 januari-31 december 1913, MA#24633-24638.

16 SA, MA, Politie, *Hoofdcommissariaat, Dagorders*, 1898-1910, MA#33229.

17 SA, MA, Politie, *Hoofdcommissariaat, Dagorders*, 1898-1910, MA#33229.

dit que la mesure n'est pas générale. Je me permets de vous faire remarquer [...] que je traite tous nos administrés de la plus parfaite égalité en accordant aux uns, comme aux autres, une égale protection [...] quand on entreprend la tâche de combattre la prostitution clandestine, hérissée de difficultés inexplicables, dans un quartier où elle ne cesse de faire des progrès inquiétants, on s'expose naturellement à la colère des gens qui vivent de ce commerce éhonté'.¹⁸

Ondanks haar uitgebreide wettelijke bevoegdheden en middelen om het hoerenbedrijf aan te pakken en druk van lokale overheden en elites om dat krachtdadig te doen, ging de Antwerpse politie in de praktijk niet over tot grootschalige repressie. Zij kwam steeds manschappen en middelen tekort om systematisch inbreuken te beteugelen en was daar bovendien geen voorstander van, omdat zij de bevolking niet tegen zich in het harnas wilde jagen. Het dagelijkse politiewerk steunde op het systeem van voetpatrouilles en buurtgebonden toezicht, en die strategie van grote zichtbaarheid op het terrein kon enkel slagen mits de goedkeuring of minstens stilzwijgende medewerking van het publiek. Dat maakte dat de politie selectief optrad ten aanzien van ordeverstoringen en publieke overlast, en dus af en toe een oogje dichtkneep. Meestal greep ze pas in wanneer prostituees teveel amok maakten door luidruchtig te kibbelen met collega's en klanten of in de 'betere' straten gingen tippelen. Dat laatste blijkt bijvoorbeeld uit de proces-verbaal van de welgestelde 6de wijk: hier werden niet vaak prostituees gearresteerd, maar wel meestal op de chique Keizerlei.¹⁹ In het algemeen echter, verkoos de politie waarschuwingen en boetes boven arrestaties, zeker waar het jongeren betrof.

De politieleiding besefte ook dat wanneer de prostitutie en andere 'wanorders' uit één bepaalde stadsbuurt werden gebannen, de problemen zich gewoon naar elders zouden verplaatsen. Ze koos er daarom voor zulke ordeverstoringen te concentreren en in te sluiten binnen enkele goed gecontroleerde stratenblokken in de stad.²⁰ Deze prostitutiebuurten werden nauwlettend in de gaten gehouden door middel van frequente en gerichte patrouilles. In Antwerpen bleef hun locatie opmerkelijk gelijk doorheen de tijd: net als vandaag maakten de raamprostitutie in het Schipperskwartier en de straatprostitutie in de Atheneumbuurt ook in de late negentiende en vroege twintigste eeuw het hart uit van het prostitutiegebeuren in de Scheldestad.²¹

Selectiviteit bestond er verder ook in dat politie-arrestaties vooral gericht waren op jongere straatprostituees, zeker wanneer deze zich buiten de gedoogde gebieden begaven, en op jonge nieuwkomers in het bijzonder. Gereguleerde bordelen en geregistreerde professionele prostituees werden over het algemeen ongemoeid gelaten, tenzij er sprake was van flagrante overtredingen. In de oudste en bekendste rosse buurt van Antwerpen, het Schipperskwartier, gelegen in de eerste politiewijk aan de grens met de haven, beperkte het politieoptreden ten aanzien van prostituees zich grotendeels tot het uitschrijven van grote aantallen processen-verbaal voor 'verzuim van deelname aan het medisch onderzoek'. Daarvoor werden in 1900 in de 1ste wijk wekelijks een twintigtal *filles éparses* op de bon gegooid, sommigen meerdere opeenvolgende keren.²²

In de 2de wijk was de 'prostitutieronde' van de politie in de eerste plaats gericht op de drukke uitgaansbuurt tussen het Sint-Jansplein en het De Conickplein, de zogenaamde Atheneumbuurt. Vooral de Van Maerlantstraat

18 De horecazaken rond het station die min of meer verdacht zijn op zedelijk gebied moeten altijd om middernacht sluiten [...] Er wordt gezegd dat de maatregel niet overal wordt toegepast. Ik zou u erop willen wijzen dat [...] ik al onze burgers met de grootst mogelijke gelijkheid behandel door zowel de enen als de anderen evenveel bescherming te bieden [...] Wanneer men de complexe en moeilijke taak op zich neemt om de clandestiene prostitutie te bestrijden, in een buurt waar die een verontrustende groei kent, wordt men uiteraard blootgesteld aan de woede van diegenen die van deze schaamteloze handel leven: SA, MA, Politie, Klachten van uitbaters tegen genomen politiematregelen ten aanzien van hun zaak (01/01/1887 - 31/12/1895), *Brief van de hoofdcommissaris van politie van de 6de wijk aan de Burgemeester i.v.m. clandestiene prostitutie*, 30 december 1887, 731#1080.

19 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken 6de wijk*, 1912-1913, MA#27846-27851.

20 Deze strategie werd ook in de meeste andere Europese grootsteden toegepast door de politiediensten in hun strijd tegen 'ontucht', zie De Koster, *Politieoptredens*. De Engelse term *containment* verwijst nog het best naar de dubbele doelstelling van geografische insluiting en beheersing: S. Slater, 'Containment: Managing Street Prostitution in London, 1918-1959', *Journal of British Studies*, 49:2 (2010) 332-357.

21 Van San, 'Verdreven naar de rafelrand'.

22 SA, MA, Politie, *Processen-verbaal 1ste wijk* (verkeerdelijk ondergebracht bij de PVs van de kaaienpolitie), 15 april 1900 - 29 augustus 1900, 805#51.

Vrouwen doen de was op straat in de Klokkengang aan de Blauwbroekstraat, midden in het Schipperskwartier, ca. 1900 © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

en de Vandewervestraat, belangrijke doorgangswegen tussen het treinstation en het snel uitbreidende havenkwartier ten noorden van de wijk, en hun zijstraten waren vergeven van tippelende prostituees, *rendez-vous* huizen, cafés en cabarets. In het zuiden van de 2de wijk en vlakbij de grens met de 6de wijk patrouilleerde de politie vooral in de stratenblok ten noorden van het centraal station (Gemeentestraat, Van Wesenbkestraat, Loosstraat (huidige Van Schoonhovestraat)). In beide prostitutiebuurten samen bevonden zich volgens de lijsten van de politie van de 2de wijk meer dan veertig 'verdachte etablissementen' in de jaren 1890, meer dan in eender welke andere wijk van de stad.²³ Meestal werden een drietal patrouilles van telkens twee agenten op ronde gestuurd, afhankelijk van het aantal klachten

23 SA, MA, Politie, Herbergen en instellingen verdacht van prostitutie (01/01/1889 - 31/12/1899), *Etat des cabarets et établissements malfamés arrêté au 10 Décembre 1890*; *Liste des cafés suspects sous le rapport des mœurs, juillet 1897*, 731#1082.

dat binnenliep op het commissariaat. Soms gebeurde het dat alle zes de agenten op één prostitutiebuurt werden afgestuurd om tippelende prostituees te gaan onderscheppen.²⁴

Het interieur van café Royal-Club aan het De Coninckplein 3, omstreeks 1880 © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

We haalden al aan dat straatprostituees werden aangehouden op grond van 'groepsvorming' en 'het aanklampen van voorbijgangers', maar ook voor nachtlawaai of openbare dronkenschap. In 1890 gebeurden zeven op de tien arrestaties in en rond de Van Maerlantstraat en de Vandewervestraat. In 1913, daarentegen, vonden daar nog opmerkelijk weinig aanhoudingen plaats.²⁵ Misschien was de politie er – mogelijk onder druk van de stedelijke overheid en respectabele burgers – in geslaagd de straatprostitutie uit deze doorgangswegen te weren en had die zich verplaatst naar de stationsbuurt, waar de bedrijvigheid en passage van mensen sterk was toegenomen sinds de oprichting van het nieuwe Centraal Station (1895-1905).²⁶

De hoger vermelde politiestrategie van 'insluiting' betrof niet enkel geografische maar ook numerieke inperking; zo arresteerde de politie elk jaar een de facto aantal prostituees voor inbreuken op de verordening van 1852 om aan te tonen dat het probleem werd aangepakt. Daarnaast varieerde de intensiteit van het politietoezicht ook naargelang het tijdstip van de dag: tijdens het 'spitsuur' werden maximaal zes agenten op patrouille gestuurd. Ten slotte kenden de processen-verbaal voor inbreuken tegen de reglementering van prostitutie in Antwerpen enkele opvallende pieken tussen 1890 en de Eerste Wereldoorlog: in de eerste helft van de jaren 1890, in 1901 en opnieuw in 1913 bedroeg hun aantal per 1.000 inwoners bijna het dubbele van het jaarlijkse gemiddelde van 5,8.²⁷

Vanaf het begin van de twintigste eeuw was er ook een gespecialiseerde zedenpolitie actief in Antwerpen, die jacht maakte op niet-geregistreerde, clandestiene prostituees in verdachte huizen en bars waar opvallend veel vrouwelijke nieuwkomers werden aangeworven. In 1913, bijvoorbeeld, werden in Antwerpen 38 clandestiene bordelen opgedoekt na tussenkomst van de zedenpolitie.²⁸ Afgezien van inspectiebezoeken door undercover

24 In 1911 dan vooral in de stationsbuurt, bijvoorbeeld: SA, MA, Politie, *Dienstboeken adjuncten 2de wijk*, 26 februari 1911 - 6 november 1911, 731#1334.

25 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken 2de wijk*, 1 januari-31 december 1890, MA#24557-24561; 1 januari-31 december 1913, MA#24633-24638.

26 De beschikbare dagorders van het Hoofdcommissariaat – die voor het einde van de negentiende eeuw helaas onvolledig zijn – bevatten weinig duidelijke sporen van druk van de lokale overheden op de politie inzake de aanpak van straatprostitutie (wel voor de controle op 'verdachte' herbergen, zie eerder). Bijkomend onderzoek van debatten in de gemeenteraad is vereist om een beter zicht te krijgen de dagelijkse implementatie van het prostitutiebeleid: SA, MA, Politie, Hoofdcommissariaat, *Dagorders*, 1898-1910, MA#33229.

27 *Verslag over het bestuur en den zaken-toestand der Stad Antwerpen*. Dienstjaren 1890-1913, Antwerpen.

28 SA, MA, Politie, Register van sluitingen geheime ontchthuizen (01/01/1865 - 31/12/1915), 731#2055.

Hotel-restaurant Victoria aan de Gemeentestraat 6 op de hoek met de Van Wezenbekestraat. Niet gedateerd, ca. 1880 © Stadsarchief Antwerpen, www.felixarchief.be

zedenagenten, bleef de controle op clandestiene bordelen daarnaast gebeuren door middel van het opleggen van sluitingstijden en het verbieden van dansevenementen zonder vergunning, zoals hoger al werd toegelicht.

Realiteiten van prostitutie

Aan het einde van de negentiende eeuw waren er in Antwerpen iets minder dan 300 geregistreerde particuliere prostituees en bordeelmeisjes, maar in realiteit waren er wellicht veel meer prostituees actief in de stad. Vrouwen die in illegale bordelen en bars of onafhankelijk werkten in *rendez-vous* huizen vormden waarschijnlijk de meerderheid.²⁹ Er is niet veel bekend over het profiel van die vrouwen, maar uit de immigratiedossiers van de stad Antwerpen blijkt dat een aanzienlijk aantal niet de Belgische nationaliteit had. Bovendien laten de dossiers een gestage toename zien van het aantal vrouwelijke migranten dat het beroep van prostituee uitoefenden, van 8 procent in 1875 naar 18 procent in 1879. Tegen die tijd kon een vijfde van de vrouwelijke migranten zich prostituee noemen. Deze meisjes waren bijna allemaal jong, ongehuwd en in de twintig. De meesten verkozen een eigen kamer of woning te huren en na een kort verblijf reisden ze vaak weer door naar een andere Belgische stad. Slechts een minderheid stak de grens over naar Frankrijk of naar Nederland. Prostituees verlieten niet altijd vrijwillig de stad: sommigen werden door de autoriteiten gedwongen het land te verlaten, omdat ze zich niet aan de stedelijke prostitutiereglementen hielden.³⁰

29 Van Roey, *Prostitutie te Antwerpen*, 123; 126.

30 H. Greefs en A. Winter, 'Alone and Far from Home. Gender and Migration Trajectories of Single Foreign Newcomers to Antwerp, 1850-1880', *Journal of Urban History*, 42:1 (2016) 61-80; Govaerts, *Buitenlandse prostituees*.

De toename van buitenlandse prostituees in Antwerpen kon te wijten zijn aan gewijzigde registratiepraktijken of misschien wilde het stadsbestuur naar Brussels voorbeeld prostituees actiever aanmoedigen om zich te registreren. We zagen ook al dat de Antwerpse overheden hun politiekorpsen ertoe aanzetten om actiever naar clandestiene bordelen te zoeken. Wat de reden ook was, vast staat dat het aandeel van (Franse) vrouwelijke migranten toenam, dat veel van die vrouwen zichzelf prostitueerden en dat het beroep over het algemeen een winstgevende onderneming was. Dat heeft uiteraard te maken met de toenemende vraag naar seksuele diensten die voortvloeide uit de eerder genoemde uitbreiding van de Antwerpse haven. Alleen al in de Haringvliet (later Koolkaai), die in het hart van het Schipperskwartier lag en talloze bars, bordelen en hotels telde, waren in 1880 maar liefst 119 buitenlandse vrouwen ingeschreven, allen als prostituee.³¹

Naast buitenlandse prostitutie was er ook veel losse prostitutie door lokale Antwerpse en andere Belgische vrouwen die al langer in Antwerpen woonden; velen van hen waren iets ouder, tussen de vijfendertig en vijftig jaar. In de armste buurten, zoals bijvoorbeeld deze rond het Steen en Vleeshuis in de 1ste wijk en de Zwanengang en Paradijsstraat in de 2de wijk, verscheen prostitutie wel vaker in een minder gecommmercialiseerde vorm en werd dat ook getolereerd door de lokale bevolking.³² In sommige zijstraten ronselden vrouwen klanten vanuit elke deuropening en stonden er prostituees op iedere straathoek. Antwerpse politieagenten wisten, en leken daar ook begrip voor te hebben, dat deze meisjes en vrouwen zich prostitueerden uit materiële nood en arresteerden hen zelden. In deze buurten gaven publieke vrouwen veel minder aanstoot dan in de rijkere straten van de grens met de welgestelde 6de wijk. Bij gebrek aan publieke druk om deze straten 'schoon te maken', werden er geen specifieke patrouilles ingezet voor prostitutiecontrole.

In de armste buurten, zoals bijvoorbeeld deze rond het Steen en Vleeshuis in de eerste wijk en de Zwanengang en Paradijsstraat in de tweede wijk, verscheen prostitutie wel vaker in een minder gecommmercialiseerde vorm en werd dat ook getolereerd door de lokale bevolking

Voor vele van de betrokken meisjes en vrouwen was prostitutie simpelweg een bron van inkomsten, waar ze uit noodzaak naar teruggrepen, maar wat ze in sommige gevallen als een relatief 'normale' bezigheid omschreven. In oktober 1912 werd de vijftienjarige R., dochter van een dokwerker en weduwnaar, afkomstig uit Wilmarsdonk, een polderdorp ten noorden van

31 H. Greefs en A. Winter, *The geography of arrival: Places of arrival and spatial settlement patterns of foreign newcomers in Antwerp during the second half of the nineteenth century* (ongepubliceerde paper EAUHC 2018) 14.

32 C. de Poorter, *Les Demi-Grues. La Vie nocturne à Anvers. Dans les bas-fonds du port. Reportage vécu* (Antwerpen 1933).

Antwerpen, aangehouden toen ze in de Van Wezenbekestraat 'rondslechterde om zich aan de geheime ontucht over te leveren; gezien haren jeugdigen ouderdom, en daar zij beloofde van huiswaarts te keeren, is zij mogen weggaan. Om 2 ½ ure was ditzelfde meisje wederom in de Loosstraat en in de omliggende straten aan 't rond slenteren, om haar aan de geheime ontucht over te leveren [...] In hare woning vernamen wij van de bijzondere huurster dat dit meisje weinig op hare mansardekamer sliep; dat zij soms in den morgen ofwel laat in den nacht thuiskwam'. R. zelf verklaarde aan de politie: 'Ik zou een boek willen hebben om te mogen trimmen. Ik zit er niets mede in'.³³

Naast buitenlandse meisjes die zich van bij hun aankomst in de stad als prostituee registreerden en er in een bordeel gingen werken en Antwerpse of binnenlandse vrouwen die 'professionele' prostituees waren, kwamen ook andere vrouwen op verdenking van prostitutie bij de politie terecht. Meestal ging het om jonge, alleenstaande nieuwkomers die eigenlijk op zoek waren naar werk, meestal als dienstmeid, en die occasioneel teruggrepen naar prostitutie als overlevingsstrategie. Doordat ze geen vooraf geregelde 'plaats' hadden om bij hun aankomst in te trekken of pas hun job waren kwijtgeraakt en geen of beperkte informele netwerken hadden in de stad, slaagden ze er niet in om op korte tijd een (nieuwe) betrekking te vinden en stonden ze letterlijk op straat, bedreigd door armoede. Sommigen van hen hadden seksuele contacten met mannen geruild voor geld of onderdak.³⁴ E., achttien jaar oud, werd in januari 1913 in de stationsbuurt aangehouden door politieagenten in burger omdat ze 'de aandacht van mannen op zich trok' en ook de nacht voordien al in de straten rond het station was opgemerkt. De jonge vrouw was vijf dagen eerder van Brussel naar Antwerpen getrokken 'om werk te zoeken'. Bij gebrek aan een onderkomen had ze 'in hotels geslapen, verledene nacht heb ik met een heer geslapen die ik van vroeger ken maar ik mocht hem niet noemen. Ik bezit alleenlijk 1 fr 40 en de kleederen die ik aan heb'.³⁵

Prostituees kwamen ten slotte ook in contact met de politie, omdat ze wel vaker weerstand boden tegen de interventies van de arm der wet: zo kreeg de 22-jarige S. een proces-verbaal voor 'smaad en weerstand aan de politie' aan haar broek omdat ze 'op De Coninckplein aan het twisten (was). Daar dit meisje naar mijne herhaalde vermaningen niet wilde luisteren, en er door hare schuld eene groote verzameling van volk ontstond, zag ik mij verplicht mijn ambtgenoot [...] ter hulp te roepen om haar ten buree te geleiden. Onderweg heeft zij ons uitgescholden voor smeerlappen, moordenaars en lafaarden'.³⁶

33 SA, MA, Politie, *Gebeurtenisboeken agenten*, 6de wijk, 5 oktober 1912, 731 # 1647.

34 M. De Koster, 'Contexten en parcours van jonge vrouwen in Antwerpen. Meisjes in de netten van justitie', *Historica*, 32 :2 (2009) 6-12.

35 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken*, 6de wijk, PV nr. 997, 17 januari 1913, MA # 27846.

36 SA, MA, Politie, *Proces-verbaalboeken*, 2de wijk, PV nr. 1, 2 januari 1890, MA#24557.

Besluit

De politiebronnen brengen uiteenlopende realiteiten van prostitutie in beeld in laat-negentiende- en vroeg-twintigste-eeuws Antwerpen: zowel oudere als jonge vrouwen en zowel lokale meisjes als nieuwkomers namen deel aan activiteiten van prostitutie, van occasionele en weinig omkaderde tot meer professionele en geregistreerde. 'Het' profiel van de prostituee bestond dan ook niet: het varieerde onder meer van Franse jonge vrouwen in grote bordelen, zelfstandig werkende raamprostituees en (oudere) vrouwen uit bescheiden milieus die seksuele diensten leverden als aanvullende bron van inkomsten, tot jonge migranten die tippelden uit noodzaak. We zagen ook dat het prostitutie-wezen in Antwerpen een sterke groei kende vanaf het einde van de negentiende eeuw, als gevolg van de snelle expansie van de haven economie en een snel toenemende vraag naar seksuele diensten. Groeiende aantallen

vrouwen, vooral jonge en alleenstaande, uit andere steden en het buitenland vestigden zich in Antwerpen om er aan de slag te gaan in het hoerenbedrijf.

Ondanks deze diversiteit aan profielen en trajecten van vrouwen die actief waren in prostitutie in Antwerpen, vertonen diegenen die het snelst en het vaakst in aanraking kwamen met de arm der wet opvallende gelijkenissen. Net als bij veel andere vormen van 'kleine criminaliteit', trad de politie vooral op tegen jongere en sociaal kwetsbare (weinig omkaderde) personen die zeer zichtbaar waren in de publieke ruimte, en zich schuldig maakten aan ordeverstoringen of clandestiene prostitutie. Gezien prostitutie op zich niet strafbaar was, bestond het dagelijkse politioptreden meestal uit het aanhouden en beboeten van (vermeende) prostituees op grond van diverse inbreuken tegen de openbare orde en lokale politiereglementen. Voor de politie, daarin gesteund door haar oversten en het Antwerpse stadsbestuur, lagen de prioriteiten immers bij ordehandhaving en 'insluiting' van wanorders en criminaliteit in goed afgebakende stadsdelen. Een beperkt aantal buurten en straten – in Antwerpen het Schipperskwartier en de Antheneumbuurt – werd aan intensieve politiecontrole onderworpen, wat ertoe bijdroeg dat de grenzen van de 'prostitutiebuurten' telkens weer werden herbevestigd.

Aan de slag

Een overzicht van de recente literatuur vindt men in de literatuurbespreking en bibliografie door Pieter Vanhees, 'Metafoor van de moderniteit: prostitutie in de Belgische geschiedschrijving', *Contemporanea*, XXXIX:2 (2017), op <http://www.contemporanea.be/nl/article/2017-2-review-nl-vanhees>. Het prostitutiebeleid, de wet- en regelgeving en de betrokken drukingsgroepen werden al uitvoerig bestudeerd en ook over praktijken van prostitutiecontrole in de steden is inmiddels al iets geweten. Over de organisatie van het hoerenbedrijf zelf, de ervaringen van de personen die er in werkten, hun sociale posities en persoonlijke motivaties en problemen, weten we veel minder.

Om aan de slag te gaan met archieven, zoekt men best in gemeentelijke of stadsarchieven naar archieffondsen van lokale (gemeentelijke) politiediensten. In politiearchieven vindt men meerdere reeksen die dagelijkse politioptredens in het kader van misdaadbesteding en ordehandhaving documenteren: proces-verbaalboeken, gebeurtenisboeken en dienst- en verslagboeken. In Antwerpen (Felixarchief) is dat het geval voor meerdere opeenvolgende jaren en ook meerdere van de diverse politiewijken van de stad. Deze bronnen doornemen is een arbeidsintensieve bezigheid: zoekt men specifieke feiten, dan moeten de boeken integraal worden doorbladerd en gelezen. Er zijn zelden indexen op zaken voorhanden en voor prostitutiefeiten geldt bovendien dat ze 'verstopt' zitten achter diverse inbreuken tegen lokale politiereglementen en uiteenlopende openbare ordeverstoringen – zoals in het artikel wordt toegelicht. Met duizenden processen-verbaal per jaar en per politiewijk (bijvoorbeeld meer dan 3.300 PV's in 1913 in de 2de wijk van Antwerpen alleen) is het uiteraard niet mogelijk om meerdere opeenvolgende jaren integraal door te nemen, en is men aangewezen op het trekken van steekproeven. Wil men vergelijken doorheen de tijd en bijvoorbeeld evoluties in de focus van politioptredens onderzoeken, dan kiest men best een begin- en een eindjaar waarvoor dezelfde bronnenreeks beschikbaar is voor dezelfde wijk. Zie bijvoorbeeld M. De Koster, 'Politioptredens en het dagelijks ordenen van de stad. Antwerpen, eind negentiende - begin twintigste eeuw', in: M. De Koster, B. De Munck, H. Greefs, B. Willems en A. Winter (red.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900. Liber alumnorum Catharina Lis en Hugo Soly* (Brussel 2011) 236-253.

Voor andere archieffondsen van gemeentelijke politiediensten, zie X. Rousseaux en A. Tixhon, 'Du 'sergent à verge' à la 'profileuse': pistes pour l'histoire des polices dans l'espace belge, du Moyen Age au 21e siècle', in: J. Campion (red.), *Les archives des polices en Belgique. Des méconnues de la recherche?* (Brussel 2009) 11-34.

Biografie Margo De Koster

Margo De Koster (*1976) studeerde geschiedenis en sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel, waar zij in 2003 promoveerde op een proefschrift omtrent meisjescriminaliteit in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw. Zij verricht onderzoek naar diverse aspecten van de geschiedenis van misdaad en strafrechtsbedeling in de Lage Landen in de negentiende en twintigste eeuw en doceert historische criminologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en Vrije Universiteit Brussel en hedendaagse sociale geschiedenis aan de Universiteit Gent.

MERXPPLAS (Colonie).
Postes et Télégraphes.
Postertjen en Telegraaf.

Merxplas (Colonie). — Entrée de la ferme.
Ingang des boerderij.
Edr. J. Ernest-Méin.

Merxplas (colonie) — Pièce de la buanderie. Waschhuusdreef.

Landlopers gezocht... en gevonden!

Digitalisering persoonsgegevens van landlopers en bedelaars van 1891 tot 1914

Marc Sprangers

In 2014 startte het Gevangenis­museum Merksplas met een digitaliserings­project. Dat gebeurde in samenwerking met het Rijksarchief van Beveren. Het object van het project werd gevormd door 61 registers van het Dépôt de Mendicité de Merxplas uit de jaren 1891 tot en met 1914. Een aantal identificatiegegevens van landlopers en bedelaars zoals die stonden opgeschreven in de registers werd en wordt overgebracht in een Excelbestand. De bedoeling is dat dit erfgoed op termijn toegankelijk wordt voor het publiek (genealogisch opzoekwerk) of voor wetenschappelijk onderzoek. De zoekmachine is op dit ogenblik nog niet operationeel, dus kan er vooralsnog geen opzoekwerk gebeuren. De archiefingang binnen dewelke de registers werden gescand is: RA Beveren – M36 – Inventaris van het archief van de Rijksweldadigheidskolonies Hoogstraten-Merksplas-Rekem-Wortel (1810-1980) / J. Buyck en K. Velle, nr. 3267 – 3327.

Historische context

In de Hollandse periode (1816 – 1830) gaf oud-generaal Johannes van den Bosch vorm aan zijn visie op de aanpak van de verpaupering in de Nederlanden. De focus lag op de re-integratie van armen in de samenleving door disciplineren: concreet moesten de kolonisten de normen en waarden van de burgerlijke elite aanleren door middel van verplicht onderwijs, de beoefening van een religie en het uitvoeren van arbeid.¹ Van den Bosch had aanvankelijk een combinatie van landbouw en lichtere fabrieksbezigheden in gedachten, maar dat laatste element werd door koning Willem I van Oranje afgevoerd omwille van vrees voor concurrentievervalsing. Om tegelijk een oplossing te bieden aan de sociale en politieke onrust die in de samenleving werd veroorzaakt door deze bevolkingsgroep enerzijds (weliswaar vanuit het standpunt van de burgerlijke elites) en de praktische uitwerking van dit project anderzijds, werd in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid opgericht.

1 P. De Rynck (red.), *De Koloniën van Weldadigheid. Een uitzonderlijk experiment* (Assen 2017) 16.

Op de gronden die werden aangekocht onder bescherming van het koningshuis, ontstonden grote complexen die gericht waren op een gedwongen vorm van samenleven. Concreet ging het om de koloniën van Veenhuizen, Frederiksoord, Willemsoord, Wilhelminaoord en Ommerschans. Men maakte het onderscheid tussen de 'vrije' en de 'onvrije' koloniën. De vrije koloniën gaven opvang aan arme gezinnen die een klein boerderijtje met een stuk grond kregen, plus een kleine 'uitzet' van vee en materiaal om de grond te bewerken. Men kon door de opbrengsten van de gronden zijn vrijheid afkopen, echter pas nadat de middelen die door de Maatschappij waren verleend, terugbetaald waren. De financiële input was zowel nationaal als regionaal. Dit laatste kenmerk vertaalde zich in geldelijke bijdragen van de gemeenten waaruit de paupers afkomstig waren. Bij het ontwerp van het project werd er aanvankelijk niet uitgegaan van gedwongen opnames. De eerste koloniën waren 'vrij'. Pas later was er ook sprake van de 'onvrije' koloniën voor de opvang van landlopers en bedelaars. Landloperij en bedelarij stonden in die tijd immers geboekstaafd als criminele activiteiten. In de onvrije koloniën gold een strikt, ietwat militair regime. De inrichting verschilde in die zin van de vrije koloniën dat de bedelaars en landlopers collectief werden ondergebracht in een groot, rechthoekig gebouw. Aan de binnenzijde van deze structuur waren de verblijfsruimten van de kolonisten, aan de buitenzijde die van het personeel.

Model boerderijtje vrije kolonie Frederiksoord.

Geheel in lijn met de Noord-Nederlandse projecten werden in de Zuidelijke Nederlanden ook twee landbouwkolonies gesticht: de vrije kolonie van Wortel (1822) en de onvrije kolonie van Merksplas (eerste steenlegging in 1823).² De vrije kolonie van Wortel werd toen aanvankelijk ook Zuid-Frederiksoord genoemd. Het project betrof de constructie van 129 boerderijtjes met elk een perceel grond van ongeveer drie hectaren. Een eenvoudige berekening geeft meteen aan hoe indrukwekkend de grootte van de bewerkte oppervlakte toen moet geweest zijn. Per wooneenheid werden ongeveer acht personen gehuisvest. De onvrije kolonie van Merksplas werd opgericht in de vorm van een bedelaarshuis dat plaats bood aan een duizendtal personen. In het eerste jaar van effectieve exploitatie vond een zeshonderdtal personen plaats in de inrichting. In de directe omgeving van dit bedelaarshuis werden vier grote boerderijen gebouwd in functie van de tewerkstelling in de landbouw.

De Hollandse projecten in de Zuidelijke Nederlanden waren echter geen lang leven beschoren. Eerst en vooral was er de landbouwvijandige aard van de te bewerken gronden: de projecten werden gelokaliseerd in arme heide- en veengronden. Vele jaren gingen verloren aan experimenten met bewerking en bemesting (vaak pogingen met groenbemesting) en consequent een opeenvolging van mislukte oogsten. Bovendien hadden zeer vele personen die werden ondergebracht in de koloniën en uit geurbaniseerde regio's afkomstig waren, geen kaas gegeten van landbouwtechnieken. Ook de verschillende gemeenten zagen uiteindelijk weinig return op hun financiële bijdragen. De Belgische onafhankelijkheid in 1830 versnelde deze evolutie nog, omdat het jonge regime afkerig stond tegenover de progressieve ideeën van de Hollanders. In Wortel ontstond onvrede bij de landarbeiders, de oogsten werden vernield en een aantal boerderijtjes werd in brand gestoken. Vele landlopers en bedelaars sloten zich aan bij het Hollands leger. De ontplooiing van economische activiteiten bleef nog duren tot 1838, maar het was uitstel van executie. In 1841 werd de einddatum van het contract tussen de Maatschappij en de overheid bereikt. In 1842 werd de zogenaamde Bestendige Commissie van de Maatschappij van Weldadigheid,

2 P. De Rynck (red.), *De Koloniën van Weldadigheid. Een uitzonderlijk experiment* (Assen 2017) 88.

bevoegd voor de kolonies van Merksplas en Wortel, failliet verklaard en in juli 1843 werd ze definitief ontbonden. De meeste kolonisten verhuizen naar andere opvangcentra, onder andere Hoogstraten. Toch meldt een regionaal blad: '(...) In de laatste ongelukkige jaren hebben de colons van Wortel en Merxplas hulp gelden van het gouvernement ontvangen, welke hen in 't leven hebben gehouden tot bij de vernietiging der colonie, den 15 oktober 1847, ten gevolge van de verkoop der grondgoederen.'³ Het was prins Frederik van Oranje zelf die de gronden overnam van de Maatschappij. Later verkocht hij de percelen door aan vier privépersonen.

3 J. Lauwereys, 'Het kasteel van Hoogstraten', *Jaarboek van de Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige Kring* (Hoogstraten 1980) 147.

In Wortel ontstond onvrede bij de landarbeiders, de oogsten werden vernield en een aantal boerderijtjes werd in brand gestoken

Om de opvang van bedelaars en landlopers na de Belgische Onafhankelijkheid enigszins te situeren, moet een en ander in perspectief geplaatst worden. De jonge Belgische regering had aanvankelijk enkel de Napoleonische Code Pénal uit 1810 als aanknopingspunt. De allereerste inspecteur-generaal van het gevangeniswezen, Eduard Ducpétiaux, stond voor de misdadigers van gemeen recht een strikt regime van cellulaire afzondering voor. Het ontsproot uit de overtuiging dat de mens in essentie goed is, maar slecht wordt onder de invloed van anderen. Hij was er echter van overtuigd dat de mens als individu aangesproken kon worden op zijn persoonlijke verantwoordelijkheden en via verplicht onderwijs en dwangarbeid zou de persoon tot inkeer kunnen worden gebracht. In de praktijk lag vooral de nadruk op godsdienstonderricht volgens de Katholieke geloofsleer. Onderlinge communicatie tussen gedetineerden was verboden, en bij het verlaten van de cel of wanneer zij in contact kwamen met anderen (personeelsleden of gedetineerden) werden zij verplicht om een gezichtsbeschermende kap of *cajoule* te dragen. Gevangenisarbeid gebeurde in de cel, en het verplicht onderwijs vond plaats in klaslokalen die waren voorzien van individuele boxen of *stalles* waarin de cursisten moesten plaatsnemen. De parlementaire discussies over het creëren van een eigen strafwet duurde meer dan twintig jaar. Werd een eerste ontwerp in 1844 nog afgewezen, dan werd pas op 8 juni 1867 de eerste versie van het Strafwetboek en Wetboek van Strafvordering gestemd. Eerder had men echter al vastgesteld dat het strikte cellulaire afzonderingsregime niet op alle categorieën van de bevolking van toepassing kon zijn. Zo had men de specifieke situatie van vrouwen en kinderen, geesteszieken, ouderlingen en *last but not least* bedelaars en landlopers. Voor deze laatste categorieën werd op 6 maart 1866 de eerste versie van kracht van de *Loi pour la répression du Vagabondage et de la Mendicité*, de Wet op de Beteugeling van de Landloperij en Bedelarij.⁴ Op dat ogenblik werden factoren zoals gebrek aan woonst, de onmogelijkheid om de identiteit aan te tonen of een gebrek aan geldelijke middelen behoorlijk letterlijke criteria om een opsluiting te motiveren. In de beleidsperiode van de minister van justitie Jules Lejeune (van 1887 tot 1894) werd de wet herzien. De impuls hiervoor werd gegeven door de overtuiging van

Kasteel van Hoogstraten.

4 J. Bara, 'Loi relative à la mendicité, au vagabondage et aux dépôts de mendicité', *Moniteur Belge* 10 mars 1866, 1313-1314.

Lejeune dat bepaalde categorieën personen niet thuishoorden in de gevangenis. Voor kortgestraften, kinderen, landlopers en bedelaars moest een andere oplossing worden gevonden. Voor wat betreft de laatste twee categorieën ontwierp Lejeune een tweede versie van de Wet van 1866, die van kracht werd op 27 november 1891. Daarbij werd een onderscheid gemaakt tussen de categorie die willens en wetens vasthield aan een leven in structurele armoede ('les êtres nuisibles qui ne veulent pas travailler' en diegenen die door de omstandigheden (tegenslagen, ouderdom, fysieke gebreken en een risicovolle sociale context) in de armoede terechtgekomen waren ('les êtres malheureux qui ne peuvent pas travailler'). De eerstgenoemde categorie hoorde volgens de nieuwe wet thuis in een *dépôt de mendicité* (bedelaarshuis), de tweede in een *maison de refuge* (toevluchthuis). Een derde categorie werd gevormd door de min-achtienjarigen, waarvoor dan speciale *écoles de bienfaisance* moesten worden opgericht. Tijdens de beleidsjaren van Lejeune als minister van Justitie is er sprake van een explosie aan veroordelingen voor landloperij en bedelarij: 14.500 in 1887 tot 18.000 in 1891.⁵ In de volgende alinea's zal geleidelijk duidelijk worden dat het jaar 1891 een specifieke betekenis krijgt in dit verhaal.

Op 26 maart 1870 kocht de Belgische Staat de gronden met de overgebleven gebouwen in de voormalige landloperskolonies van Wortel en Merksplas. Stadsontwikkelaar Victor Besme (1843 – 1904), ook verantwoordelijk voor de lanenstructuur in het centrum van Brussel, werd belast met de coördinatie van de werken. In Wortel en Merksplas werd een nieuw gebouwencomplex uit de grond gestampt, voortbouwend op de rechthoekige drevenstructuur die sinds de Hollandse periode was blijven bestaan. Van de vrije kolonie Wortel was nagenoeg niets overgebleven. De kleine boerderijtjes waren gaandeweg steen voor steen afgebroken en het gerecupereerde materiaal werd gebruikt voor andere bouwprojecten. In Merksplas bestond het bedelaarshuis nog, al was het door de jaren heen erg vervallen geraakt. Van de oorspronkelijke vier boerderijen stond er nog één recht. Rond dit gebouw verrees gaandeweg een imposant gebouwencomplex. Vanaf 1870 wijzigt de naam van beide kolonies in Rijksweldadigheidskolonie – Colonie de Bienfaisance de l'État. De directeur van het Bedelaarsgesticht van Hoogstraten De Lobel wordt aangeduid als uitvoerder van de bouwwerken. Aanvankelijk vormen de drie inrichtingen dan ook een gemeenschappelijke

5 R. Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870 – 1930)* (Brussel 2014) 42-45.

Onvrige kolonie Veenhuizen.

administratie onder de specifieke benaming Weldadigheidslandbouwkoloniën van Hoogstraeten-Wortel-Merxplas. Als de kolonie van Hoogstraten het statuut van toevluchtshuis krijgt wordt de inrichting losgekoppeld van deze drie-eenheid.

Bij wijze van intermezzo is het niet onbelangrijk om deze positie van het kasteel van Hoogstraten in het geheel van de opvang voor landlopers en bedelaars even te situeren. In 1808 wordt onder het Napoleontisch Bewind het Bedelaarsgesticht van de Beide Nethen opgericht. De effectieve ingebruikname vindt plaats in 1810. De eerste directeur Bausart leidde de inrichting zonder kleerscheuren doorheen de overgang naar het Hollands Bewind en daarna naar het Belgisch Bestuur. De activiteit in het Bedelaarsgesticht bestond uit landbouw, veeteelt en textielarbeid (vlasspinnerij). Vanaf 1820 wordt meer en meer de omschrijving 'Bedelaarswerkhuis' gebruikt. Een herinrichting van de gebouwen, onder meer het voormalige kazernegebouw van het Franse leger, bood in oktober 1853 plaats aan 879 gevangenen. Wie vandaag een rondgang maakt over de cirkelvormig aangelegde zolderruimtes van het voormalige kasteel, vindt nog talrijke deurstijlen met bovenaan een nummer. Ook onder de zoldering werden dus kamers ingericht voor landlopers en bedelaars om de beschikbare ruimte zo efficiënt mogelijk te gebruiken. Kort na de oprichting van de Rijksweldadigheidskoloniën van Wortel en Merksplas, in 1871, trokken dagelijks mannelijke bewoners van het kasteel naar Merksplas om ingezet te worden in de verbouwwerken aan het Bedelaarshuis. Een aantal werkbekwame mannen boven de 18 jaar werd in datzelfde jaar definitief in Merksplas gehuisvest. Tot 1891 was de bevolking in het Bedelaarswerkhuis gemengd (mannen, vrouwen, kinderen). In dit referentiejaar werd het omgevormd tot Toevluchtshuis – Maison de Refuge, met als doelgroep oudere, ziekelijke mannen. Hoogstraten wordt in 1893 administratief losgekoppeld van Wortel en Merksplas.⁶

De bouwwerken in Wortel en Merksplas, gecoördineerd door Victor Besme, verliepen volgens een driedeling in zones voor landbouw, industrie en bewoning. In Wortel rijst een nieuw complex uit de grond tussen 1880 en 1900. De nieuwe verblijfskwartieren voor de landlopers worden al vanaf 1881 in gebruik genomen. In Merksplas wordt een eerste steenfabriek reeds gebouwd in 1870 en de renovatie van het voormalige Bedelaarshuis begint in 1871. Pas in 1936 kan men spreken van het einde van deze 'bouwwoede', wanneer een aantal bewakingswoningen wordt opgetrokken voor de huisvesting van penitentiair personeel afkomstig uit het 'centraal gevang' van Gent, dat was gehuisvest in het voormalige Rasphuis van Vilain XIII uit de achttiende eeuw. Er ontstaan als het ware 'twee dorpen in een dorp', met een eigen school, dokter en kapper ter plaatse, en een eigen kerkgebouw voor de bewoners. Wie in de kolonies overlijdt, wordt begraven op de eigen landlopersbegraafplaatsen. Gedurende lange tijd zijn de beide Rijksweldadigheidskoloniën zelfbedruipend. Zij bereiken het toppunt van hun activiteiten in de periode kort voor de Eerste Wereldoorlog. De titel van een artikel door de auteur A.F. Van Schelle in *The American Journal of Sociology* van juli 1910 zegt genoeg: 'A City of Vagabonds: The Largest Colony of Mendicants in the World, Merxplas, Belgium'.⁷ In 1911 verblijven in Merksplas 5.291 kolonisten, in Wortel meer dan 500.

De geschiedenis van de Rijksweldadigheidskoloniën vatten we in de volgende regels samen in grote lijnen.⁸ De Eerste Wereldoorlog kenmerkt zich door een spectaculaire daling van het aantal bewoners. Grote aantallen

6 J. Lauwereys, 'Het kasteel van Hoogstraten', *Jaarboek van de Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige Kring* (Hoogstraten 1980) 131-171.

7 R. Vercaemmen, 'Een groot "bedrijf" in een klein dorp? De verstedelijking van de Rijksweldadigheidskolonie te Merksplas (1870 – 1910)', M. De Koster e.a. (red.), *Werken aan de stad* (Brussel 2011).

8 K. Govaerts (red.), *Straffeloos slenteren in Merksplas-Kolonie en Wortel-Kolonie* (Merksplas 2017).

landlopers en bedelaars krijgen van hun directie de mogelijkheid om de inrichting te verlaten en sluiten zich aan bij de stroom vluchtelingen richting Nederland, dat op dat ogenblik neutraal is. De Duitse bezetter, die elders gemeenschapsgebouwen inneemt om soldaten te huisvesten, vult de vrijgekomen capaciteit op met TBC-lijdens en psychiatrische patiënten die zij uit hun leefgemeenschap verbannen. Kort na de oorlog worden in Wortel

Grote aantallen landlopers en bedelaars krijgen van hun directie de mogelijkheid om de inrichting te verlaten en sluiten zich aan bij de stroom vluchtelingen richting Nederland, dat op dat ogenblik neutraal is

meer dan 800 Russische krijgsgevangenen opgesloten die omwille van de Oktoberrevolutie in 1917 niet meteen kunnen worden gerespatieerd. Een afgedwongen afname van de bevolkingsaantallen vanwege Moeder Natuur werd een feit door het uitbreken van de Spaanse Griep. Een structurele daling van de bevolkingsaantallen werd ook veroorzaakt door de geleidelijke invoering van allerlei sociale wetten die de levensomstandigheden verbeterden en het risico verminderden om in de armoede terecht te komen. Het Interbellum kenmerkte zich door de huisvesting van psychiatrische patiënten uit overbevolkte instellingen elders in het land. Hoogstraten werd in 1931 omgevormd tot een gevangenis voor misdadigers van gemeen recht. Het ging dan specifiek om een groep jonge gedetineerden afkomstig uit Merksplas die in de instelling les volgden aan de Rijksnijverheidsschool in de gevangenis. In dezelfde periode was ook de kolonie van Merksplas aldus opengesteld voor gedetineerden. Kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd voor een groot aantal Joden in Merksplas een onderkomen gevonden. Bij het uitbreken van de oorlog in mei 1940 werd deze groep in allerijl onder begeleiding van Belgisch personeel overgebracht naar kampen in het zuiden van Frankrijk. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen de beide kolonies onder Duits bestuur. De gevangenis van Merksplas fungeerde dan als doorgangshuis voor misdadigers van gemeen recht met bestemming de gevangenis van Sint-Gillis in Brussel, plus krijgsgevangenen met bestemming werk- of concentratiekampen. Na de oorlog werd Merksplas een interneringscentrum voor vermeende collaborateurs. In Wortel bleef de bevolking bestaan uit landlopers en bedelaars. In 1955 werden de beide inrichtingen administratief gescheiden. De landlopers in Merksplas blijven gehuisvest in de voormalige slaapzalen, ontworpen door Victor Besme en gebouwd tussen 1878 en 1883. In de volksmond en bij het gevangenispersoneel zijn deze gebouwen beter bekend als de 'buitenblokken' omdat zij buiten het eigenlijke gevangenisgebouw gelegen waren en ook symbool stonden voor de scheiding van de beide populaties (landlopers en bedelaars enerzijds en gedetineerden anderzijds).

Op 1 maart 1993 werd de *Wet op de Beteugeling van de Landloperij en Bedelarij* afgeschaft onder druk van de Raad van Europa die een vrijheidsberoving enkel op basis van armoede geen wettelijke gronden kon geven. De landlopers en bedelaars vonden onderdak in andere opvangcentra of zij belandden terug op straat. Een klein aantal bleef ter plaatse, maar kwamen op dat ogenblik terecht in een gevangenisregime voor gedetineerden. Grote delen van de beide domeinen kwamen leeg te staan en een verkoop door de Belgische Staat dreigde. Verschillende actiegroepen kwamen medio de jaren negentig van de vorige eeuw in actie, wat in 1999 leidde tot de bescherming van beide kolonies als landschap. In Merksplas werden de landloperskapel en het complex van de Grote Hoeve samen met 40 hectaren aanpalende gronden opgekocht door de gemeente Merksplas. In 2012 werd gestart met het Masterplan voor de restauratie van de gebouwen, gekoppeld aan een herbestemming. De voormalige 'Buitenblokken' vallen sinds 2001 onder het beheer van de Federale Overheidsdienst Binnenlandse zaken. Zij fungeren als gesloten Centrum voor Illegalen, een inrichting waar mensen verblijven in afwachting van hun verwijdering van het grondgebied. In Wortel werden de gronden die buiten de veiligheidszone van de gevangenis vallen, in het beheer gesteld van de Vlaamse Landmaatschappij (VLM) die 80 hectaren landbouwgrond bezit. Het Agentschap voor Natuur en Bos op zijn beurt beheert een gebied van 360 hectaren, waarvan 78 hectaren natuurgebied.

Rijksweldadigheidskolonie Wortel.

Samen met de Nederlandse Weldadigheidskoloniën werden de kolonies in Wortel en Merksplas het onderwerp van een aanvraag tot erkenning als Unesco-Werelderfgoed. Tussen Nederland en Vlaanderen werd daartoe een samenwerkingsovereenkomst gesloten in 2012. In januari 2017 werd het aanvraagdossier, waarvan het Belgische luik werd voorbereid door de Stichting Kempens Landschap, in Parijs bij de Unesco-administratie ingediend. Exact 200 jaar na de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid en 25 jaar na de afschaffing van de *Wet op de Beteugeling van de Landloperij en Bedelarij* was 2018 hét referentiejaar voor de goedkeuring van het dossier. Eind mei 2018 besliste de Unesco-administratie echter tot een herziening van het ingediende dossier, met een tweede kans tot goedkeuring in de loop van 2019.

Digitaliseringsproject: een preludium op het wetenschappelijk onderzoek?

Voor de digitalisering werd een selectie gemaakt van 61 rollen zoals die worden bewaard in het Rijksarchief van Beveren, met volgnummers 3267 tot en 3327. Zij betreffen de periode 1891 tot en met 1914. Alle registers werden beheerd vanuit het Dépôt de Mendicité de Merxplas dat ook instond voor de eventuele (her)verdeling van landlopers en bedelaars. Zij konden dus worden doorverwezen naar het Maison de Réfuge van Wortel. Niet toevallig betreffen de rollen de bloeiperiode van de beide landloperskolonies. Het beginjaar 1891 is ook gekozen omdat dit het eerste jaar is waarin de gegevens over landlopers en bedelaars op gestructureerde wijze werden samengebracht. Voorheen stond alles neergeschreven op individuele bladen. Het project startte zoals gezegd in 2014. De einddatum van het geregistreerde veld objecten ligt op 1914. Hierbij wordt de vooropgestelde periode van honderd jaar zoals bepaald in de Wet op de Privacy gerespecteerd. Intussen bestaat de mogelijkheid om geregistreerde gegevens tot en met 1918 te gaan scannen, wat ook inzichten zou kunnen opleveren over de hoedanigheid van landlopers en bedelaars tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Het digitaliseringsproces biedt uitwegen in twee richtingen. Wanneer gegevens beschikbaar worden gemaakt vanuit genealogisch standpunt, kan het voldoende zijn dat men beschikt over een beperkt aantal criteria van opzoeking. Naam en voornaam, geboorte- en sterftedatum, plaats van geboorte, domicilie of plaats van overlijden zouden dan voldoende moeten zijn om een dossier in het Rijksarchief zelf te raadplegen. Voor het wetenschappelijk onderzoek zou het dan weer interessanter zijn te putten uit een breder aanbod van geregistreerde criteria.

Voor alle duidelijkheid moet nogmaals worden benadrukt dat de gedigitaliseerde gegevens op dit ogenblik nog niet voor het publiek zijn opengesteld. Aan de software voor een gebruiksvriendelijke zoekmachine wordt momenteel nog volop gewerkt.

Grote Hoeve Rijksweldadigheidskolonie Merksplas.

Beschikbare data

Per pagina van de rollen worden gegevens bewaard van vijf tot zes personen. De lijst is indrukwekkend. Om dit concreet en illustratief te maken worden hieronder van een individuele persoon de gegevens aangevuld.

Numéro d'ordre – volgnummer in de rol: rol 3289, volgnummer 39805;

Noms et Prénoms des indigents – naam van de landloper/bedelaar en geboortedatum, naam van de (eventuele echtgenote, naam van de ouders): Christiaens Guillaume, Zemst 23/05/1839, weduwnaar van Verstreken Jeanne Maria, zoon van Joseph (†) en Spruyt Anne-Marie (†);

Age – leeftijd (op het moment van de aanhouding/opsluiting: 63 jaar

Profession – beroep: landarbeider;

Lieu de naissance – geboorteplaats: Zemst;

Lieu de secours – verblijfplaats (eventueel): Kampenhout;

Domicile de secours – domicilie (eventueel): Kampenhout;

Signalement – uitzicht: niet opgenomen in de digitale registratie;

Date de l'entree – datum van binnenkomst in het dépôt: 14/07/1902;

Date de la sortie – datum van vertrek uit het dépôt: 14/07/1904;

– **Einde straftijd:** 14/07/1904;

– **Verhuizing naar een andere inrichting;**

– **Overlijden;**

– **Vlucht;**

Date du décès – overlijdensdatum;

Motif de la réclusion – reden van opsluiting;

- **Volontaire** – vrijwillig aanbod
- **Vagabondage** – landloperij: vagabondage
- **Mendicité** – bedelarij;

Date de jugement – datum van de veroordeling: 14/07/1902;

Tribunal jugement –locatie van de rechtbank: Hoogstraten

Durée de la peine – duur van de straftijf

- **D'imprisonnement** – opsluiting;
- **Mise à la disposition du gouvernement** – terbeschikkingstelling van de regering: twee jaar;

Classement et nrs. des effets – code voor bewaring van de persoonlijke zaken: 21;

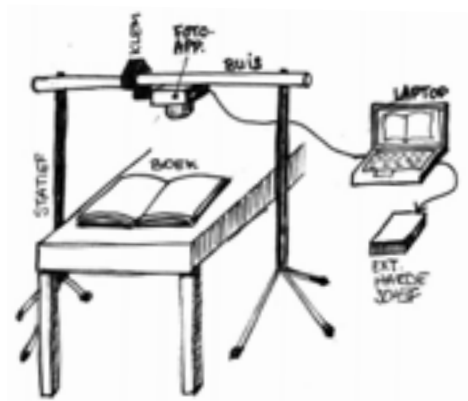
Nombre des fois reclus – aantal keren opgesloten: acht;

Nrs matricule de la précédents reclus – nummer van het dossier met voorgaande opsluitingsgegevens 311590;

Observations – opmerkingen: geen.

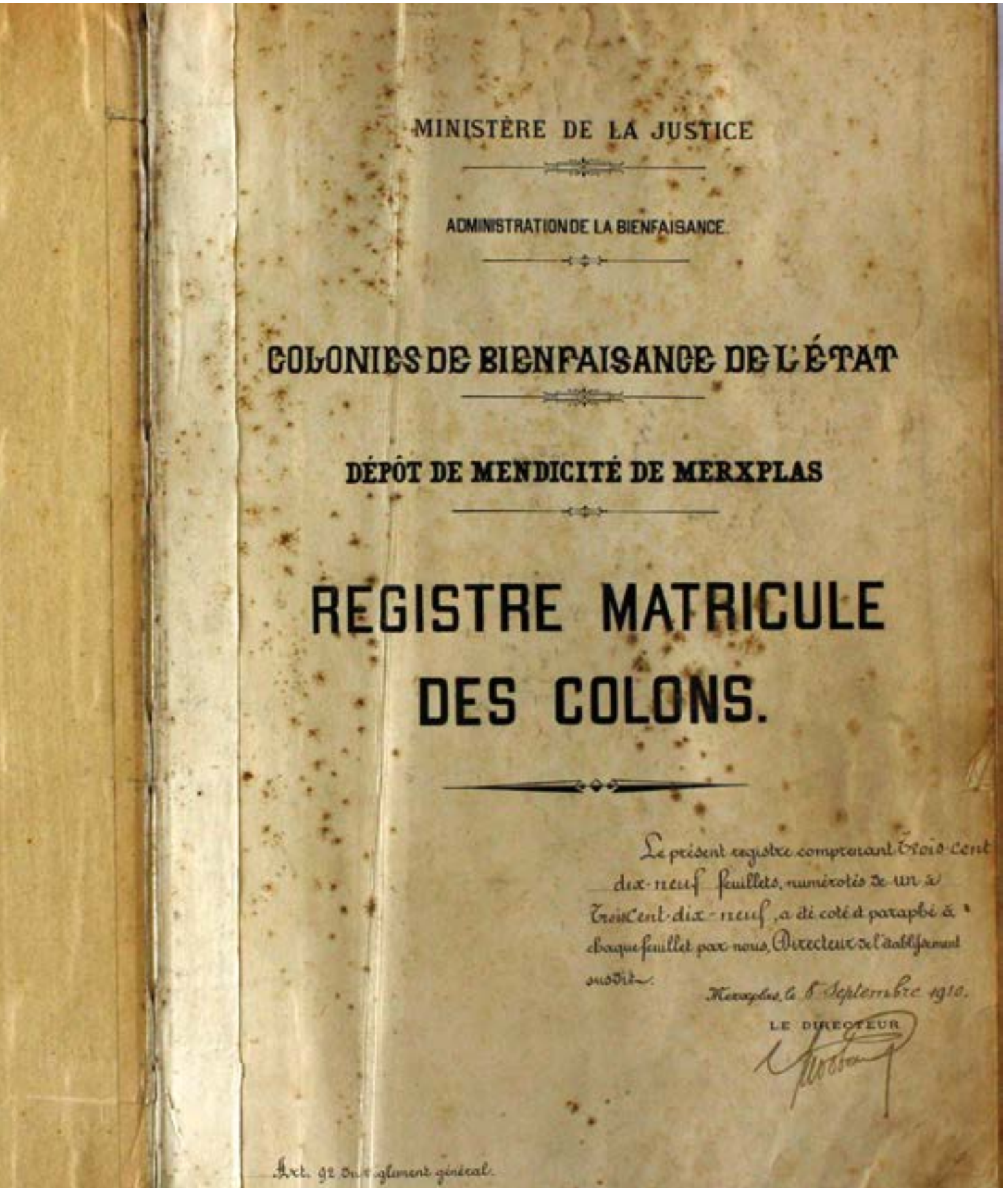
Registratiemethode

In het Rijksarchief werd de bovenstaande opstelling gebruik voor het inscannen van elke dubbele pagina van de rol. Bij de digitalisering van de foto via een laptop werd tegelijk aan elke scan een opeenvolgende code toegekend. Alle scans werden daarna overgebracht en bewaard op een externe harde schijf. Het volgnummer van de code was in die zin belangrijk omdat het inscannen over verschillende dagen verliep. Men moest eenvoudigweg altijd weten waar men gestopt was en waar er opnieuw moest worden begonnen. Voor deze arbeidsintensieve registratievorm zijn drie personen nodig: iemand die de rollen uit het archief haalt en deze bladzijde voor bladzijde omslaat. Dan één persoon voor het maken van de foto's en één persoon die elke scan codeert en bewaart. Voor de juiste werkmethode werd een werkinstructie opgesteld. Het gescande materiaal werd daarna verdeeld over een aantal vrijwilligers van het Gevangenis-museum. Ook voor deze doelgroep werd een instructietekst opgesteld waarbij de afspraken over de te gebruiken afkortingen en over de gegevens die niet moesten worden overgenomen, werden geformuleerd.

Ook voor deze doelgroep werd een instructietekst opgesteld waarbij de afspraken over de te gebruiken afkortingen en over de gegevens die niet moesten worden overgenomen, werden geformuleerd

Op een totaal van 18.000 scans bleek een 800-tal té onduidelijk om een goede registratie mogelijk te maken. Met een nieuwe installatie werden deze begin juli 2018 opnieuw gemaakt. Zij worden toegevoegd aan het

Voorblad register of "rol".

totaal nog uit te voeren registraties in Excel. Een andere mogelijke bron van fouten is het handschrift en de interpretatie die de persoon in *illo tempore* gaf aan de benamingen van de persoon zelf, zijn lokalisering (plaatsnamen) of de omschrijving van het beroep. Bovendien verschillen plaatsnamen vaak in een Franstalige context van de Nederlandstalige tegenhanger. Ook het omgaan met de bepalingen qua nationaliteit verdient de nodige voorzichtigheid omdat in de loop der jaren landsgrenzen en -namen grondig zijn veranderd. Omdat voorzichtigheid geboden is, wordt door een vrijwilliger met geschiedenisopleiding een tweede lezing van elke registratie uitgevoerd om zoveel mogelijk onnauwkeurigheden te vermijden.

Voorlopige resultaten

Een eerste factor die eventuele onderzoeksresultaten beïnvloedt en relateert is de omvang van het registratieobject. Als we de looptijd van de wet en de heropstart in 1870 als vertrekpunt nemen, komen we voor het geheel van de administratieve handelingen in verband met landloperij en bedelarij op een totale periode van 124 jaar. De behandelde registers vertegenwoordigen een periode van iets meer dan 210 jaar. Op datum van 30-06-2018 werden er van de 108.000 ingeschreven namen reeds 72.646 verwerkt of 67% van het totaal. Daarvan kregen er 52.963 een tweede check of 49% van het totaal. Het werk is dus nog niet ten einde. Eigenlijk kan er in theorie gesproken worden over een steeds voortgaand proces, omdat elk jaar een nieuwe periode vrijkomt waarbij zonder de beperkende regelgeving inzake privacy kan voortgewerkt worden. Zonder al te veel te willen vooruitlopen op statistisch onderzoek tekenen zich alvast enkele vaststellingen af die nu al kunnen worden weerhouden. Zo kan al een redelijk realistisch beeld gevormd worden van de oorzaken van een zogenaamde afschrijving, dus de betekening van het moment waarop de gevangene de inrichting verlaat:

- 20 procent ontvluchting;
- 22 procent einde straf;
- 3 procent overlijden;
- 14 procent mutatie (overdracht aan een andere inrichting);
- 7 procent ministeriële beslissing;
- 34 procent niets ingevuld.

Zeker wat dit laatste criterium betreft wordt de foutenmarge bij het opmaken van dit soort statistiek behoorlijk groot. In alle gedigitaliseerde registers doken tot nu toe 501 verschillende beroepsomschrijvingen op. Er dient rekening mee te worden gehouden dat er synoniemen opduiken, maar dit getal is behoorlijk indrukwekkend. In de marge van deze gegevens valt ook op dat in de betrokken periode de lichaamslengte van de mens uit die periode behoorlijk kleiner was dan die van vandaag. Lengtes van meer dan 170 centimeter zijn eerder zeldzaam, terwijl de hoofdmoot zich situeert rondom 160 centimeter. De overgrote meerderheid van de geregistreerde personen heeft de Belgische nationaliteit. In tweede instantie duiken namen op uit de omliggende buurlanden Nederland, Frankrijk en Duitsland, dat opduikt als Pruisen. In de onderzoeksperiode was er vooralsnog enkel sprake van een verenigd Joegoslavië. Personen uit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië gingen vaker door het leven als matroos. Bepaalde recordhouders hebben 35 tot zelfs meer opsluitingen achter hun naam staan. Zij vormen echter de grote uitzonderingen. Voor de meeste landlopers en bedelaars was het verblijf in een van de Rijksweldadigheidskoloniën verdeeld over behoorlijk minder – tot slechts één – beurten.

Opportunities

Onderzoeksthema's die mogelijk onderwerp kunnen uitmaken van nadere studie:

Uit welke regio's waren de kolonisten afkomstig en hoe verhield de geografische situering zich tot de kans op armoede? Kunnen deze gelinkt worden aan de veroordeling door de politierechtbanken uit de betreffende gerechtelijke arrondissementen? Welke leeftijdscategorieën waren het meest vertegenwoordigd? Zijn bepaalde beroepscategorieën meer gerelateerd aan het vervallen in kansarmoede en de bijhorende overlast dan andere, bijvoorbeeld door factoren als conjunctuur, arbeidsmarkt en arbeidsvoorwaarden uit de bestudeerde periode? Welke graad van recidive kenmerkte de populaties uit de bestudeerde periode? Waren er verschillen tussen de populaties in een Maison de Refuge en een Dépôt de Mendicité? Gebeurden de ontvluchtelingen individueel of georganiseerd en kan deze laatste vorm worden gelinkt aan het gelijktijdig toekomen in het Dépôt? Fungeerden de kolonies als aandrijfkraft voor het plegen van nieuwe feiten?

Voor diegenen die zich al zouden willen verdiepen in de onderzoeksmogelijkheden ligt er al een heel interessante studie klaar⁹. In 2014 doctoreerde Lierenaar Rik Vercammen met zijn verhandeling *Leven aan de rafelrand?* Met als basisgegevens een steekproef van 851 individuele opsluitingsdossiers van (mannelijke) bedelaars en landlopers, samen goed voor 4.499 veroordelingen, wordt in deze studie toch ook al een aantal mogelijke pistes voor nader onderzoek gepresenteerd. Naast de noodzakelijke persoonsgegevens toetst de auteur het statuut van de bedelaar of landloper bijvoorbeeld aan diens mobiliteit (de plaats waar feiten werden gepleegd – gebeurden ze thuis of elders, is er sprake van de stad als aantrekkingspool, welke trajecten werden afgelegd?). Er wordt op zoek gegaan naar de aard van de feiten, de ernst van de vergrijpen en het al of niet plegen van nieuwe feiten na een eerste veroordeling (recidivisme). Vercammen onderzoekt ook de rol van de familie. Zijn gezinsconflicten de aanleiding voor het ontwikkelen van een statuut als landloper of bedelaar? Fungeert het gezin nog als vangnet of juist niet meer? Het aspect werk komt ook aan bod, met name de werkzekerheid en mogelijke gevolgen van arbeidsongevallen voor de verzekering van een inkomen. En tenslotte nog een laatste interessante insteek: de geografische ligging van de politierechtbanken die beslisten over de plaatsing van de persoon in een landkoperskolonie. Kenden bepaalde regio's meer veroordelingen dan andere?

9 R. Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies (1870 – 1930)* (Brussel 2014).

Conclusie

De documenten die gearchiveerd werden in het Rijksarchief te Beveren met betrekking tot de Rijksweldadigheidskoloniën beslaan een totale lengte van 600 meter. Een schat aan informatie die ligt te wachten om te worden ontsloten. Het digitaliseringsproject georganiseerd door de vrijwilligers van het Gevangenismuseum maakt daar slechts een heel klein deel van uit. Toch kan het niet anders dat door digitalisering en openstelling van de gegevens voor het publiek een serieuze impuls kan worden gegeven aan het ontsluiten van de kennis die nog in de geacclimatiseerde ruimtes ligt te wachten op een doorgedreven analyse. De gegevens geregistreerd in het hierboven omschreven project zijn nog niet volledig en nog niet openbaar. Op termijn zal dat echter effectief gebeuren. Maar ook dan mag men niet vergeten dat er nog een lange weg dient afgelegd.

Biografie

Marc Sprangers is momenteel voorzitter van vzw Het Gevangenismuseum van Merksplas. Hij volgde een opleiding in de communicatiewetenschappen aan de K.U. Leuven waar hij in 1983 zijn masterdiploma behaalde. Daarna was hij actief in de muziekwereld, onder meer als organisator van concerten en muziekjournalist. In 1993 kwam er een einde aan zijn job als eindredacteur. Vier jaar lang werkte hij als vrijwilliger en voorzitter in een plaatselijk jeugdcafé. In 1997 werd hij penitentiair bewakingsassistent (cipier) in de gevangenis van Merksplas. In 2001 werd hij directiesecretaris in de gevangenis van Hoogstraten. In 2013 behaalde hij het getuigschrift van de Masterclass Cultuurmanagement aan de Antwerp Management School. Momenteel werkt Marc in het Opleidingscentrum voor Penitentiair Personeel in Merksplas, waar hij is tewerkgesteld als boekhouder, dossierbeheerder en ook verantwoordelijk is voor het archief.

Gevaarlijke gasten?

Chinese arbeiders en het onveiligheidsgevoel in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog

Dominiek Dendooven

'Niet alleen noch 's avonds reizen in Zuidelijk West-Vlaanderen, waar nog vele chineesche koelies vertoeven en de streek, die zeer eenzaam is, soms onveilig kunnen maken.'¹ Zo luidde de waarschuwing van J. De Wit in zijn vroege gids voor de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog.

1 J. De Wit, *Gids door de Vlaamsche slagvelden van Leie-Zee-Yzer* (Berchem, 1919) 1.

In de lente en de zomer van 1919 verbleven nog steeds meer dan 10.000 arbeiders van het Chinese Labour Corps (CLC) in de Westhoek. Zij waren vanaf 1917 in grote getale gerekruteerd door Britten en Fransen om het toenemend arbeidstekort aan en achter het front in Europa te verhelpen. Immers, na de bloedige en uitputtende Slagen bij Verdun en aan de Somme, beiden in 1916, waren de verliezen aan geallieerde zijde zo opgelopen dat er zich een tekort aan manschappen deed voelen. De jonge republiek China, die in 1912 tot stand was gekomen, hoopte dan weer dat zij door het leveren van arbeiders van een plaats verzekerd waren op de vredesconferentie die na de oorlog over de wereldorde zou beslissen. Daar zou er ongetwijfeld beslist worden wat er met de havenstad Qingdao (Tsingtao) moest gebeuren.

Die Duitse concessie in China was in november 1914 door de Japanners veroverd en China hoopte natuurlijk om een teruggave. Het gros van de Chinese arbeiders die uitgestuurd werden, bestond uit ongeletterde boeren die louter voor het geld dienst namen. Hen wachtte een zware periode: ze kwamen terecht in een moderne oorlog waarvan niemand zich van tevoren een voorstelling had kunnen maken, ver weg over zee in een land waar niemand hun taal sprak. De Europese officieren en ploegbazen zouden hen zelfs nooit bij hun naam kennen, maar alleen maar bij het dienstnummer dat ze bij de rekrutering hadden gekregen.

De cijfers tonen aan dat het aantal Chinese arbeiders in Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog groot was: terwijl de Fransen zowat 40.000 Chinezen aanwierven, richtten de Britten een Chinese Labour Corps op dat bijna 100.000 leden telde. Gezien het belang van het front bij leper voor de Britten kan hun aantal tijdens de oorlog op meerdere duizenden geschat

De badge van het Chinese Labour Corps.

worden. In tegenstelling tot de Chinezen in Franse dienst die over heel het Franse grondgebied verspreid werden – daar waar de arbeidsnood het hoogst was – waren de Chinezen in Britse dienst gemilitariseerd: ze werden onderverdeeld in compagnies van 500 man onder leiding van Britse officieren en werden uitsluitend tewerkgesteld aan en achter het Britse front. Dat verklaart dus hun aanwezigheid in het Ieperse. De Wapenstilstand van 11 november 1918 betekende voor hen geenszins het einde van de oorlog.² In de regio's die onder Brits militair bestuur bleven, werden de Chinese arbeiders ingezet om de slagvelden te ruimen, het oorlogsmaterieel te recupereren en de doden te (her)begraven. Die taak zou overigens pas in de eerste maanden van 1920 voleindigd worden.

In deze bijdrage is het niet de bedoeling de geschiedenis van dat Chinese arbeiderskorps te schetsen, maar ons enkel te richten op een specifiek tijds- en plaatsgebonden aspect van hun aanwezigheid: het onveiligheidsgevoel dat de Chinezen opriepen bij de plaatselijke bevolking van de Westhoek in het eerste naoorlogse jaar. Wat er aan de basis lag van dat onveiligheidsgevoel en in hoeverre het op feiten berustte, zijn bijzonder relevante vragen die tonen hoe de studie van het verleden ons wat kan leren over het heden. Immers, ook in onze huidige samenleving wordt een onveiligheidsgevoel niet zelden gekoppeld aan de aanwezigheid van mensen van vreemde afkomst. In die zin overstijgt deze studie ook de geografische grenzen van de frontstreek uit de Eerste Wereldoorlog. Terwijl Chinese arbeiders slechts beperkt actief geweest zijn buiten de Westhoek en dan nog uitsluitend voor korte perioden in 1919, was (de angst voor) banditisme overigens wél een fenomeen dat zich tijdens en kort na die oorlog in heel het land liet gelden.

2 Ook officieel was 11 november 1918 slechts een staakt-het-vuren. Het vechten stopte inderdaad maar de vrede werd evenwel pas betekend op 28 juni 1919 met de ondertekening van het Verdrag van Versailles.

ook in onze huidige samenleving wordt een onveiligheidsgevoel niet zelden gekoppeld aan de aanwezigheid van mensen van vreemde afkomst

Dit verhaal is overigens niet alleen een zoektocht naar de historische waarheid achter het onveiligheidsgevoel dat de aanwezigheid van Chinese arbeiders oproept, maar het is ook een persoonlijke queeste: in de vijftien jaar dat het onderwerp mij boeit, moest ik telkens opnieuw mijn mening bijstellen, omdat ik door kennisname van nieuwe bronnen en literatuur steeds opnieuw tot andere inzichten kwam. Dat bronnenmateriaal bestond aanvankelijk alleen uit Vlaamse egodocumenten (dagboeken, memoires en interviewfragmenten) en krantenartikels, maar werd later aangevuld met ambtelijke bronnen afkomstig van respectievelijk het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Rijkswacht. Het is een onderzoeksthema dat ook volop in beweging is: na decennia van vergetelheid kwam dit deelaspect van de Eerste Wereldoorlog pas zeer recent onder de aandacht, en dat zowel in China als in het Westen. Het resultaat is niet alleen een nog steeds vrij beperkt aantal studies van internationale onderzoekers uit verschillende disciplines, maar ook de kennisname en vertaling van Chinese bronnen zoals memoires van leden van het Chinese Labour Corps.

Tot slot van deze paragraaf is het van belang erop te wijzen hoe delicaat woordgebruik kan zijn. De mensen uit de Westhoek spraken en spreken in de regel over *tsjings*, wat afgeleid is van de heel kleinerende Engelse term *Chinks*. In Britse teksten is het gebruik van *coolie* (koelie) courant. Omdat de aanduidingen *tsjings* en *koelies* zo frequent voorkwamen in de verslagen van ooggetuigen hanteerde ik beide gebruiken quasi automatisch ook in mijn eerste geschriften over het Chinese Labour Corps. Het bracht me een beschuldiging van racisme op door een Britse lezer van Chinese afkomst. Hij wees me erop hoe beide woorden door hem en andere mensen met een Chinese achtergrond nog steeds als erg denigrerend en racistisch worden ervaren. Mijn argument dat deze benamingen door de plaatselijke bevolking eerder als neutraal werden beschouwd, was nogal flauw. Bovendien waren er goede, en neutrale synoniemen voorhanden, zoals 'Chinese arbeider' of gewoon 'Chinees'. Ik begreep hierna dat het van het aller-grootste belang is om bij beschrijvingen van 'anderen' goed na te denken over de termen waarmee die aangeduid worden en te vermijden om aanstoot te geven. Zelfs als je in het Nederlands schrijft, is de kans niet onbestaande dat ook die 'anderen' en/of hun nakomelingen op een dag die teksten lezen. Daarnaast is het ook een kwestie van respect voor het voorwerp van je studie. Twee gouden stelregels zijn dus: a) nagaan of je zelf in gelijkaardige termen zou willen aangeduid worden en b) navraag doen bij kenners of leden van die groep of de gebruikte termen als negatief worden ervaren.

De tsjings

Tot de laatste decennia van de twintigste eeuw had geen enkele Westerse academicus zich gebogen over de Chinese betrokkenheid in de Eerste Wereldoorlog, laat staan over het Chinese Labour Corps. Wat we omstreeks de milleniumwisseling over de Chinese arbeiders tijdens de Eerste Wereldoorlog wisten, was beperkt tot enkele plaatselijke getuigenissen die vooral afkomstig waren uit interviews van vele jaren later, en uit enkele dagboeken en memoires.

Toch sluimeren ook xenofobie en gevoelens van rassensuperioriteit door in die ooggetuigenverslagen

Wat hierbij meteen opviel, was hoe getuigenissen die dateerden van voor de Wapenstilstand, of hierop betrekking hadden, vrij neutraal of zelfs gematigd positief berichtten over de leden van het Chinese Labour Corps. Toch sluimeren ook xenofobie en gevoelens van rassensuperioriteit door in die ooggetuigenverslagen. Beide zijn nagenoeg vanzelfsprekend voor getuigenissen uit die periode: weinigen in de Westhoek hadden toen al mensen van buiten Europa aanschouwd, terwijl wantrouwen voor het vreemde oeroud en universeel is. Bovendien speelden de gebeurtenissen zich af op het hoogtepunt van het Europese imperialisme met de daarbij gaande waan van de superioriteit van het witte ras en de westerse cultuur.

Een Chinese arbeider op het vernietigde kerkhof van Dikkebus, 1919. (© In Flanders Fields Museum)

De parochiepriester van Dikkebus, Achiel Van Wallegghem, omschreef op 6 augustus 1917 de Chinese arbeiders als 'nieuwsgierige gasten, zeer kinderlijk van manieren, niet beter dan onze jongens van tien tot elf jaar oud.[...] Zij zijn geel van kleur, met platte neus en scheve ogen en ze hebben bijna altijd een dwaze glimlach over zich en kijken bijna voortdurend rond, zodat het te verwonderen is dat er op onze belemmerde wegen nog geen verongelukt zijn'. Tegelijk had hij het, net als vele andere Vlaamse getuigen, ook over de brute manier waarop zij door hun Britse officieren behandeld

werden: hun bewegingsvrijheid was erg beperkt en bij fouten en misdrijven werden zij aan wrede lijfstraffen blootgesteld. De plaatselijke middenstand zag de arbeiders echter graag komen. Volgens Van Walleghem zochten ze altijd het beste en het mooiste en was het verspilde moeite hen rommel aan te smeren. Hij wist niet wat ze verdienden, maar merkte wel op dat sommigen veel geld bij zich droegen. Het meest gegeerd waren volgens hem horloges en ringen. 'Deze dagen kwam ik een Chinees tegen die aan iedere arm een horlogetje droeg. Wat was hij trots toen hij zag dat ik naar zijn horloges keek.'³ Van Walleghem wist zelfs te melden dat sommige Poperingse handelaars enige woorden Chinees leerden om deze bijzondere klanten naar hun winkels te lokken.⁴ Er waren echter ook mensen die profiteerden van de arbeiders. De Poperingse Jeanne Battheu was zeven jaar toen de eerste Chinese arbeiders in 1917 arriveerden. In een interview uit 1995 vertelde ze over de voorliefde van de arbeiders voor champagne: '...op de hoek was er iemand die een commerce in bier had en natuurlijk verkocht die ook limonade als "champie, champie" aan de Chinezen ... en dat bubbelde en spoot en als ze de fles open deden, deed dat *pssst*.'⁵

3 A. Van Walleghem, *Oorlogsdagboeken 1914-1918* (Tielt, 2014) 468-469

4 Ibidem, 514

5 G. Hagen, *Eenen dwazen glimlach aan het front. Chinese koelies aan het westers front in de Eerste Wereldoorlog* (Leuven (licentiaatsverhandeling sinologie), 1996) 79.

De wapenstilstand van 11 november 1918 markeerde een duidelijk keerpunt in de perceptie van de Chinese arbeiders door de burgerbevolking.

Getuigenissen spreken niet meer over lachende en hardwerkende kerels, maar over gevaarlijke individuen die moordend en rovend door de streek dwaalden. Zelfs Achiel Van Walleghem had in juli 1919 een andere mening. Hij verhaalt: 'Daarbij was de streek onveilig door alle soorten eigenaardig volk: frontschuimers en vooral de Chinezen. De Engelse officieren die maar gering in aantal waren, hadden geen gezag meer op dat volk. Zij ontvluchtten hun kampen en gewapend met geweren en granaten [...] gingen zij op ronde. Zo werd begin juni Jules Bailleul, wonend aan de Canada, 's nachts overvallen in zijn huis en terwijl hij vluchtte werd hij neergeschoten.'⁶

6 Van Walleghem, *Oorlogsdagboeken*, 619-620.

Gaston Boudry vertelde in 1978 over 'het eerste meisje dat begraven is in leper als wij terug waren in '19, was een meisje dat doodgeschoten is door *tsjings* aan 't Wittenhuis. Het was een meisje van een jaar of zestien. [...] Ze was op straat geweest en ze had het gevoel dat ze achtervolgd werd door Chinezen. Ze liep naar binnen en ze sloot de deur, of ze schoorde ze. Ze schoten door de deur en ze was dood.'⁷ Het zijn slechts enkele van de vele negatieve herinneringen aan de Chinezen. Met mijn eigen oren hoorde ik ongeveer 15 jaar geleden een bejaarde leperling vertellen hoe zijn vader bij de terugkeer na de oorlog in leper in zijn barak een geweer bij zich hield 'om zich te verdedigen tegen de *tsjings*'.

7 Elfnovembergroep, *Van den Grooten Oorlog. Mannen en vrouwen, Belgen, Fransen, Britten en Duitsers vertellen over de Eerste Wereldoorlog* (Kemmel, 2016) 298.

Maar er waren ook andere bronnen die erop wezen dat de getuigenissen en herinneringen van de plaatselijke bevolking geen fictie waren: zo wordt Jules Bailleul, het slachtoffer waarover Achiel Van Walleghem het heeft, als laatste burgerslachtoffer vermeld op het oorlogsgedenkteken van Dikkebus. Dat er ook een postkaart uit 1919 bestaat waarop een Chinese arbeider poseert op de puinen van het Dikkebusse kerkhof versterkte alleen de perceptie. En ook het verhaal van Gaston Boudry leek te kloppen: Marthe Staelens, 13 jaar oud, was inderdaad gestorven bij een overval op het winkeltje van haar ouders bij de 'Wittenhuizen' op 25 juli 1919. Haar dood werd op het stadhuis aangegeven door de leperse politicommissaris en het was de eerste begrafenis in leper sinds de terugkeer van de stedelijke administratie.⁸ Hoewel een algemeen gebrek aan bronnen en literatuur een eenduidig oordeel onmogelijk maakte, leek het me duidelijk dat de Chinese arbeiders in het eerste naoorlogse jaar verantwoordelijk waren voor een golf van terreur en angst in de Westhoek.

8 Stadsarchief leper, Register van Geboorten en Overlijdens, 1919-.

De mythe van de Chinese terreur?

In 2010 maakte ik voor In Flanders Fields Museum een grote tijdelijke tentoonstelling over het Chinese Labour Corps. In de aanloop daarvan gebeurde heel wat bijkomend historisch onderzoek. Dat was nu makkelijker. Er was inmiddels internationaal aandacht gekomen voor het onderwerp. De Chinese professor Xu Guoqi, die toen actief was in de Verenigde Staten, had in 2005 het eerste standaardwerk over China in de Eerste Wereldoorlog gepubliceerd en in 2009 werd in de Noord-Chinese havenstad Weihai – destijds de vertrekhaven van de arbeiders – een grote conferentie over het CLC gehouden.⁹ Tal van onderzoekers met een interesse in het onderwerp ontmoetten er elkaar voor de eerste keer en wisselden er hun inzichten uit. In de Westhoek pakte erfgoedcel CO7 uit met een grootse digitalisering van de regionale pers.¹⁰

Mijn onderzoek naar de vermeende misdrijvingen van het Chinese Labour Corps kon nu een stap verder gaan. Maar uit internationaal onderzoek kon op dat ogenblik weinig nieuws geleerd worden over een misdaadgolf door Chinese arbeiders in 1919. Dat de fiere en patriottische Chinese onderzoekers daar allicht geen aandacht aan zouden willen besteden en rapporten van dergelijke misdrijvingen zouden wegmoffelen, viel te begrijpen maar ook Britse en Franse onderzoekers hadden er weinig of geen weet van. Veel aandacht ging daarentegen naar de slechte behandeling van de Chinese arbeiders in het Britse leger. Kwam daar nog bij dat de eerste Chinese bron waar ik toegang tot kreeg een heel ander verhaal vertelde. Gu Xingqing die als tolk had gediend in het Chinese Labour Corps, had later op basis van zijn talrijke notities zijn memoires gepubliceerd. Het werk werd door de eminente sinoloog Dr. Philip Vanhaelemeersch in het Nederlands vertaald en verscheen naar aanleiding van de eerder vermelde tentoonstelling in het In Flanders Fields Museum.¹¹ Terwijl Gu het occasioneel wél heeft over geweld van Chinese arbeiders tegen Britse officieren (als reactie op een slechte behandeling), is hij alleen maar vol lof over de relatie tussen de Chinezen en de plaatselijke bevolking. Hij heeft het over amoureuze affaires tussen Chinese arbeiders en Vlaamse meisjes, over wederzijdse ontmoetingen

Had deze Chinese ooggetuige geen weet van misdaden gehad of had hij ze met de mantel der liefde bedekt en uit zijn memoires geband? Of was er meer aan de hand en waren de Vlaamse getuigenissen overdreven?

en ‘innige banden die gesmeed werden’ en concludeert zijn paragraaf over de omgang met de plaatselijke bevolking met: ‘Algemeen gesteld mogen wij zeggen dat onze Chinese arbeiders een overwegend positieve indruk hebben nagelaten op de blanke man.’¹² Had deze Chinese ooggetuige geen weet van misdaden gehad of had hij ze met de mantel der liefde bedekt en

9 Xu G., *China and the Great War: China's pursuit of a new national identity and internationalization* (Cambridge, 2005).

10 www.historischekranten.be (2018)

11 Gu X., *Mijn herinneringen als tolk voor de Chinese arbeiders in WO I* (Tielt, 2010)

12 Ibidem, 110-111.

uit zijn memoires geband? Of was er meer aan de hand en waren de Vlaamse getuigenissen overdreven?

Een grondige studie van de plaatselijke pers én enkele nationale titels leek erop te wijzen dat de mensen in de Westhoek de Chinese arbeiders tot zondebok hadden gemaakt van alles wat verkeerd was gelopen na de Eerste Wereldoorlog. Er was in de chaos van de naoorlogse periode wel degelijk een golf van banditisme, daar hadden ook andere auteurs op gewezen.¹³ In de dunbevolkte Verwoeste Gewesten, zoals de frontstreek officieel werd genoemd in 1919, heerste er een machtsvacuüm en de dichtstbijzijnde rijkswachtpost was vele kilometers ver. Het onveiligheidsgevoel was er dan ook groter dan elders. Vele misdaden werden weliswaar toegeschreven aan Chinese arbeiders zonder dat er bewijzen voor leken te zijn. Zo schreef *De Poperinghenaar* van 27 juli 1919 over de eerder vermelde moord op Marthe Staelens: 'Volgens het schijnt zijn het Chineesche soldaten; er zijn verschillende kampen in de ronde van hunne woonst.' In feite was haar broer Maurice de enige ooggetuige die verklaard had dat de aanvallers Chinezen waren geweest, maar hij had er ook bij gezegd dat het pikdonker was en hij niet veel kon zien. Uiteindelijk werd er niemand gearresteerd voor

13 A. Vrints en X. Rousseaux, 'La répression étatique d'un phénomène de crise sociale. Le banditisme pendant et après la Première Guerre mondiale en Belgique', in: P.-A. Tallier en P. Nefors (red.) *Quand les canons se taisent. Actes du colloque international organisés par les Archives de l'Etat et le Musée royal de l'Armée et d'Histoire militaire (Bruxelles, 3-6 novembre 2008)* (Brussel 2010) 271-303.

Eugène Burnand: travailleur chinois. (Musée de la Légion d'Honneur, Paris)

de moord. Het lijkt er zelfs op dat sommige bendes zich vermomden als Chinese arbeiders vooraleer hun slag te slaan: na de dubbele moord op een herbergierster en haar dochter aan de voet van de Catsberg wordt vermeld hoe 'de bende uit 8-10 mannen bestond; en dat zij deels zwartgemaakt waren en verkleed in Chineezers, Annamieten en Engelsche soldaten'.¹⁴

14 De Poperingenaar, 3 augustus 1919.

Net als de meeste ooggetuigenverslagen, waren veel van de persartikels over diefstallen, overvallen en moorden door de Chinezen van 'horen zeggen', oppervlakkig in hun beschrijving en nauwelijks te verifiëren. Waar ik er dus eerder van uit ging dat de Chinese arbeiders verantwoordelijk waren voor een golf van terreur in de Westhoek in 1919, werd ik mij bewust van het feit dat hiervoor slechts weinig bewijzen voor handen waren. Het leek er meer en meer op dat voor de plaatselijke bevolking de Chinese arbeiders de ideale zondebokken waren geweest voor de vele misdaden waarmee ze geconfronteerd werden.

Het leek er meer en meer op dat voor de plaatselijke bevolking de Chinese arbeiders de ideale zondebokken waren geweest voor de vele misdaden waarmee ze geconfronteerd werden

Maar wat was dan de verklaring voor dat fenomeen van *scapegoating* door de plaatselijke bevolking? Daarvoor keek ik naar dat bijzondere jaar 1919. Voor de Verwoeste Gewesten en haar inwoners was dit een nieuw jaar nul. Aan de ene kant zorgde de terugtrekking van de Britse troepen voor een toenemende laksheid in het handhaven van de discipline binnen het Chinese Labour Corps, waardoor de arbeiders vaker doelloos rondhingen. Bovendien kregen de arbeiders nu ook veel minder aangename taken toegewezen, zoals de risicovolle berging van onontplofte munitie en het herbegraven van de honderdduizenden doden. Combineer dit alles met een sterk gevoel van heimwee en het is duidelijk dat de Europese ervaring voor veel Chinese arbeiders haar tijd had gehad. Aan de andere kant had je de Westhoekers die langzaam maar zeker terugkeerden. Zij werden er niet alleen geconfronteerd met een totaal verwoeste en desolate streek, maar ook met honderden Chinezen, 'rare snuiters, opvallend gekleed, raar in eetgewoonten en raar in taal', aldus een streekbewoonster in een interview uit 1993.¹⁵ Er ontstond achterdocht, waardoor onopgeloste moorden en andere misdaden al snel in de schoenen van dat vreemd volk werden geschoven.

15 R. Seys en G. Smagghe, 'Te gast bij Laura Lannoote', *De Boezingenaar*, 68 (1993).

Dan toch misdadigers?

Nog tijdens de voorbereiding van de eerder vermelde tentoonstelling over het Chinese Labour Corps kwam ik tijdens opzoeken in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken een dossier tegen met de fascinerende titel: *Reconstitution de la Belgique – Insécurité en Flandre – Travailleurs Chinois*.¹⁶ Dit dossier was opgesteld naar aanleiding van de officiële vraag

16 Archief van het ministerie van buitenlandse zaken, diplomatiek archief, 378.

die de Belgische overheid aan haar Britse tegenhanger had gericht om de Chinese arbeiders van het Belgische grondgebied te verwijderen dan wel om hun aantal te verminderen. De aanleiding voor deze démarche waren een reeks vragen in het parlement door onder meer volksvertegenwoordigers uit de Westhoek omtrent de onveiligheid in de streek. In zijn uitgebreid antwoord van 17 juni 1919 noemde Minister van Oorlog Fulgence Masson ook het aantal van 12.000 Chinese arbeiders die op dat ogenblik in de West-Vlaamse frontstreek zouden verblijven. Dit betekent dat de lokale bevolking het grootste deel van 1919 een kleine minderheid in eigen streek was: einde april 1919 werd het aantal teruggekeerde inwoners in Vlamertinge geschat op 1.200, in Elverdinge op 420, in Dikkebus, op 125, in Langemark op 14, in Zillebeke op 4, en zelfs geen enkele in Mesen en Poelkapelle. Zelfs leper telde in april 1919 nauwelijks 125 inwoners, een aantal dat aanzienlijk zou stijgen tot 2.126 tegen het einde van datzelfde jaar.¹⁷ In een dergelijke context kon het moeilijk anders dan dat de verhouding tussen Vlamingen en Chinezen gespannen was. Voor de Vlamingen waren de Chinezen de schuld van alles wat verkeerd liep.

17 K. Baert, 'De Terugkeer. Aspecten van de herbevolking van leper na 1918', in K. Baert, J.-M. Bailleul, P. Chielens e.a., *leper, de herrezen stad* (Koksijde, 1999) 11-13.

Een eenheid Chinese arbeiders marcheert door het vernietigde Vlamertinge, circa 1918. (© In Flanders Fields Museum)

In het diplomatiek dossier van het ministerie van Buitenlandse Zaken werd echter ook verwezen naar rapporten van de rijkswacht. Nu is er wel een Historisch Kenniscentrum van de federale politie, maar dat bleek geen archieven uit die periode te bezitten. Een collega uit het Legermuseum die wist waar ik mee bezig was, kon me echter melden dat hij een dossier gevonden had dat als titel droeg: *Délits commis par les travailleurs chinois* en dat (een deel van) die rijkswachtrappen bleek te bevatten.¹⁸ Dit archiefdossier bevond zich in de zogenaamde 'Archieven van Moskou', de archiefbestanden van het Belgische ministerie van Landsverdediging (waaronder de rijkswacht tot 1992 viel) die in de Tweede Wereldoorlog door de nazi's waren geroofd en op hun beurt na 1945 door de Sovjets naar Moskou werden gesleept. In de jaren 1990 werden ze er door Belgische vorsers ontdekt en in 2002 werden ze aan de Belgische staat teruggegeven. Een groot deel van deze archieven wacht nog steeds op ontsluiting. Het belang van deze archieven voor lokale onderzoekers is groot: niet alleen hebben sommige rijkswachtdossiers betrekking op plaatselijke toestanden, maar de 'Archieven van Moskou' bevatten ook de dossiers van het Belgische leger uit de Eerste Wereldoorlog met inbegrip van informatie over krijgsverrichtingen en onrechtstreeks dus over het wel en wee van wie toen in dienst was.

18 Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Archieven van Moskou, doos 3061.

Het kamp van het 101ste compagnie van het Chinese Labour Corps langs de Kemmelseweg in Voormezele (en niet op de Kemmelberg zoals verkeerdelijk wordt vermeld). Het waren leden van deze compagnie die gedood werden tijdens de raid op herberg 'In de Ster'. (© In Flanders Fields Museum)

Uit het rijkswachtdocument bleek hoe er in enkele gevallen duidelijke, harde bewijzen waren dat Chinezen bij misdaden betrokken waren. In de zomer van 1919, nadat de publieke opinie en enkele parlementsleden zich bezorgd hadden getoond over het zogeheten 'Chinese probleem', had een inderhaast versterkte gendarmerie gedetailleerde verslagen bijgehouden van alle criminele feiten in de regio Ieper. Alleen al voor de maand juli 1919 werden acht misdaden aangegeven als gepleegd door Chinezen: verschillende diefstallen, inbraken, een moordpoging en een moord. De lijst laat vermoeden dat sommige van de misdrijven het werk waren van een en dezelfde

Alleen al voor de maand juli 1919 werden acht misdaden aangegeven als gepleegd door Chinezen: verschillende diefstallen, inbraken, een moordpoging en een moord

bende, aangezien ze gebeurden in hetzelfde dorp of in naburige dorpen gedurende een of opeenvolgende nachten. Eén zo een goed gedocumenteerd feit later diezelfde zomer was een gewapende overval op café In de Ster – A l'Etoile, een houten barak in het gehucht Kortewilde bij Hollebeke in de nacht van 27 op 28 september 1919. Gewekt door het geluid van ontploffingen greep de waard, Henri Taillieu, een Duits geweer en schoot drie keer in de richting van de aanvallers. Chinese arbeider 46564 stierf ter plaatse en het lichaam van arbeider 62638 werd enkele dagen later gevonden. Zoals gebruikelijk werden ze aanvankelijk enkel met hun dienstnummer geïdentificeerd. Drie andere Chinezen werden aangehouden toen ze in hun kamp in Voormezele opdaagden. Alle vijf behoorden ze tot de 101ste compagnie van het CLC. Het is waarschijnlijk geen toeval dat die compagnie, die een behoorlijke staat van dienst had in Vlaanderen, minder dan een week later, op 2 of 3 oktober, naar Frankrijk vertrok. Een tastbaar souvenir aan deze tragische gebeurtenis is nog steeds zichtbaar vandaag: de twee Chinese arbeiders die door de herbergier in zelfverdediging gedood waren, worden vandaag herdacht op Lijssenthoek Cemetery in Poperinge.¹⁹

In elk geval bleek uit het dossier in het Legermuseum dat er geen twijfel was dat leden van het Chinese Labour Corps effectief bloedige misdaden hadden gepleegd. Niet alle verhalen die de ronde deden en doen in de Westhoek konden dus zomaar geduid worden als mythevorming of het zoeken van een zondebok.

Zoeken naar nuance en verklaringen

Hoe kon ik dan de juiste nuance aanbrengeen tussen enerzijds de oude aanname dat de Chinese arbeiders in de Westhoek zich in 1919 hadden ontpopt tot criminelen en anderzijds de nieuwere veronderstelling dat de Chinezen ten onrechte door de plaatselijke bevolking beschuldigd waren van een hele reeks misdrijven? Bijkomende bronnen, nieuw ontdekte literatuur en nieuwe inzichten die door Chinaspecialisten werden aangebracht, boden soelaas.

19 Labourer 46564 Gao Xinglin 高克林 and labourer 62638 Zhang Tongsheng 張同盛 hebben er *special memorials*. Dat wil zeggen dat ze elders op een onbekende plaats op de begraafplaats rusten.

Hollebeke, 1919: een Chinese arbeider verkoopt 'loopgravenkunst' (bewerkte granaathulzen) aan enkele vroege oorlogstoeristen.
(© Collectie Philip Woets, Hollebeke)

Zo waren er zeker en vast 'slechte elementen' in het CLC, iets wat zelfs sommige van zijn leden toegaven. Sun Gan, bijvoorbeeld, wiens memoires in 2017 in het Nederlands verschenen en die in tegenstelling tot de eerder vermelde Gu een gewone arbeider was, onderscheidde de keurige arbeiders, onder wie 'ambachtslui zoals metselaars, timmerlui, kleermakers en barbiers, maar ook boeren, onderwijzers, studenten en handelaars' van 'het schorremorrie, ongeregelde elementen uit het leger en bandieten' wiens aanwezigheid alleen maar kon leiden tot 'moord, brandstichting, roverij en immoraliteit'.²⁰ Volgens Henry Watthé, een katholieke missionaris in dienst bij een Franse eenheid Chinese arbeiders in Duinkerke, waren er heel wat 'gewezen soldaten van de beruchte Witte Wolf, lange tijd de schrik van Noord-China' bij zijn arbeiders.²¹ De Vlaamse sinoloog dr. Koen De Ridder vindt het alvast een zeer plausible veronderstelling, zo schrijft hij in zijn analyse van de bekende foto waarop arbeider Song Xiufeng met de jonge Maurice Matton uit Proven poseert en dat in het tijdschrift van de heemkundige kring van Poperinge verscheen.²²

In elk geval hoeft de aanwezigheid van een zeker aantal misdadigers in het Chinese Labour Corps ons niet te verbazen: het corps telde bijna 100.000 man en de voornaamste voorwaarde bij rekrutering was een uitstekende gezondheid. Zoals zo vaak werd de goede naam van de grote meerderheid door het slijk gehaald door een kleine minderheid.

20 Sun G., *Vive Labeur. Wedervaren van een Chinese arbeider in de Eerste Wereldoorlog* (Veurne, 2017) 231.

21 H. Watthé, *La belle vie du missionnaire en Chine: récits et croquis* (Vichy, 1932) 179

22 K. De Ridder, 'Een Ne Zha-cultus in West-Vlaanderen?', *Aan de Schreve* 44 (2014) 2-8.

Chinese arbeider 18693 Song Xiufeng poseert met Maurice, de zoon van fotograaf René Matton, in diens fotostudio te Proven, 1917. Volgens dr. Koen De Ridder kan deze foto, met de merkwaardige tekst 'Che Pupe Now Goedze' en de voorwerpen als een offer voor de voeten van Maurice, erop wijzen dat leden van een voormalige bandietenleger hun cultus van de kind-god Ne Zha hadden geïmporteerd in het Chinese Labour Corps. (© In Flanders Fields Museum – Erven René Matton)

Nu waren die 'slechte elementen' al vanaf den beginne (in 1917 dus) aanwezig in het Chinese Labour Corps, terwijl de getuigenissen van misdrijven door de Chinezen pas na de Wapenstilstand hevig toenamen. Een cursus sociale psychologie bood soelaas.²³ Op het vroegere slagveld lagen wapens overal voor het oprapen en dit kon leiden tot wat de sociale psychologie het 'wapens-effect' noemt: de beschikbaarheid of het bezit van wapens doet bij mensen automatisch een agressiever gedrag ontstaan, zeker als die daar al

23 A. Van Hiel, *Sociale Psychologie* (Gent, 2013).

gevoeliger voor zijn. En er zijn maar weinig plaatsen denkbaar waar een dergelijke overvloed aan allerlei wapentuig voorhanden was als op de vroegere slagvelden in 1919.

Tegelijk was er in de vroegere frontzone, als het geen gezagscrisis was, dan toch de facto een situatie van wetteloosheid. Terwijl gedurende de oorlog de streek bevolkt was met honderdduizenden militairen van alle rangen, militaire politie inbegrepen, hadden die begin 1919 bijna allemaal de vroegere frontstreek verlaten. In de lente van 1919 moeten de Chinezen – en vooral de slechteriken onder hen – zich in het verwoeste Vlaanderen gevoeld hebben alsof na twee jaar streng toezicht en segregatie, de teugels gevierd werden.

Daarbij was de mentaliteit van veel leden van het Chinese Labour Corps in 1919 vatbaar voor wat je een verhoogde neiging tot misdaad zou kunnen noemen. Ze verbleven in een streek vol dood en volslagen troosteloosheid.

Zelfs een compagnie die geen menselijke resten moest recupereren en graven delven, zal geregeld lichamen in staat van ontbinding hebben aangetroffen

Zelfs een compagnie die geen menselijke resten moest recupereren en graven delven, zal geregeld lichamen in staat van ontbinding hebben aangetroffen. De meeste Chinese arbeiders konden niet communiceren met de plaatselijke bewoners en niet alleen het taalprobleem, maar ook de culturele barrières stonden contact in de weg. Het wantrouwen en de uitgesproken angst van de lokale bevolking voor de Chinezen, zoals blijkt uit zovele naoorlogse getuigenissen, zal ook een belangrijk obstakel zijn geweest en de Chinezen zullen dit wel aangevoeld hebben. Wederzijds begrip, empathie en sympathie leken onmogelijk. In de sociale psychologie heet dit fenomeen 'intergroep angst' en weer is het een factor die een rol kan spelen in (collectieve) agressie.

Aan het gevoel van totale vervreemding dat in 1919 de Chinezen in Vlaanderen moet hebben aangegrepen, kunnen we tenslotte nog een gevoel van bedrog toevoegen. Veel Chinezen verwachtten ongetwijfeld na het einde van de oorlog een snelle repatriëring want was de overgrote meerderheid van de soldaten niet naar huis teruggekeerd? En deze ontgoocheling bij het niet terug naar huis kunnen, zal hen nog meer gefrustreerd hebben. Er is geen reden waarom dat gevoel van verraad de Chinese arbeiders tegen de lokale bevolking zou opgezet hebben, maar frustratie en onaangename stimuli als stank, vernieling of verwerping veroorzaken allemaal negatieve gevoelens die op hun beurt weer agressie bevorderen.

Natuurlijk is deze opsomming van contextuele factoren die volgens mij de merkbare toename van crimineel gedrag bij individuele Chinese arbeiders in 1919 verklaren, geenszins beperkend: het Chinese Labour Corps, de Chinezen als groep, kunnen niet collectief voor die misdaden verantwoordelijk

Chinese arbeiders aan het werk op een munitieopslagplaats in Proven, 1917 (© Imperial War Museum, London)

gesteld worden. In elk geval apart zal er een psychologische interactie geweest zijn tussen individuele karaktertrekken en contextuele elementen. Voor wat betreft de toename van geweld gepleegd door veteranen, vluchtelingen en deserteurs kort na de Wapenstilstand zijn wetteloosheid, een gezagscrisis en de algemene beschikbaarheid van wapens ook door andere auteurs ingeroepen.²⁴ Maar de mentale situatie waarin de Chinezen zich bevonden – volslagen vervreemding en een gevoel van bedrogen te zijn – was nog bevorderlijker voor een individu om over de schreef te gaan, of hij nu criminele neigingen had of niet.

24 B. Cabanes, *La victoire endeuillée: la sortie de guerre des soldats français 1918-1920* (Parijs, 2004) 76; P. Leloup, X. Rousseaux en A. Vrints, 'Banditry in occupied and liberated Belgium, 1914-21. Social practices and state reactions.' *Social History* 39 (2014) 83-105

Besluit

Meer dan tweeduizend Chinese arbeiders lieten uiteindelijk het leven in Europa tijdens en onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog. Voor China zelf eindigde de oorlog in een debacle: het land kreeg op de Vredesconferentie niet de zo verhoopde soevereiniteit op Qingdao (Tsingtao) terug en weigerde als enige geallieerde land het Verdrag van Versailles te ondertekenen. Voor de overlevende arbeiders was de 'Europese oorlog' een ervaring geweest die niet zelden een impact zou hebben op hun verdere leven. Dat was zeker zo voor de paar duizend Chinese arbeiders in Franse dienst die besloten zich definitief in Frankrijk te vestigen, maar ook voor de vele tienduizenden in Britse dienst die allen verplicht gerepatriëerd werden. Zij hadden niet alleen een moderne oorlog meegemaakt maar ook de Europese cultuur, met al zijn positieve maar ook negatieve kenmerken, van dichtbij leren kennen. Terug in China speelden ze niet zelden een prominente rol in de eigen gemeenschap.

Voor de bevolking van de Westhoek waren de Chinezen slechts een van de vele niet-Europese troepen geweest waarmee ze tijdens de Eerste Wereldoorlog in aanraking waren gekomen. Maar omdat de Chinezen er tot 1920 bleven en vooral omwille van het onveiligheidsgevoel dat zij na de oorlog opriepen, was de herinnering aan hen sterker aanwezig. Alle bekende getuigenissen hadden het over de angst voor de *tsjings* en de misdrijven die zij pleegden. Omdat er weinig aanwijzingen waren voor deze misdrijven bestond de neiging om ze af te doen als mythes en om de Chinese arbeiders louter te beschouwen als slachtoffers van een fenomeen van *scapegoating* door de Westhoekbewoners. Door kennis te nemen van ambtelijke bronnen bleek dat minstens een deel van de criminele feiten die zich in 1919 in de voormalige frontstreek voordeden, effectief gepleegd waren door leden van het CLC. Dat noopte de auteur tot het zoeken naar verklaringen voor niet alleen het fenomeen van *scapegoating* van de Chinezen door de plaatselijke bevolking, maar ook voor het fenomeen van de toegenomen criminaliteit bij sommige Chinese arbeiders.

Geschiedenis schrijven is zoeken naar waarheid. Niet dé waarheid, maar een waarheid. En die waarheid krijgt meer schakeringen en nuances naarmate we meer bronnen en literatuur voorhanden hebben en nieuwe inzichten verwerven. Specifiek wanneer we over andere culturen of fenomenen zoals criminaliteit werken, is het daarbij van groot belang kennis te nemen van wat andere wetenschappen buiten de geschiedenis (zoals in dit concrete geval de psychologie en de sinologie) ons hierover kunnen bijbrengen.

Beredeneerde bibliografie

Over het Chinese Labour Corps is de literatuur eerder beperkt. Gregory James schreef met *The Chinese Labour Corps (1916-1920)* (Hong Kong: 2013) een moeilijk te overtreffen turf van meer dan duizend bladzijden. Zijn boek bevat ook een uitgebreid overzicht van bronnen en literatuur. Makkelijker te vinden en te lezen is XU Guoqi, *Strangers on the Western Front: Chinese Workers in the Great War* (Cambridge, 2011) en de uitgebreide verzamelbundel samengesteld door MA Li: *Les travailleurs chinois en France dans la Première guerre mondiale* (Parijs, 2012). Twee memoires van leden van het Chinese Labour Corps werden in het Nederlands uitgegeven: Gu Xingqing diende als tolk en was dus een geprivilegieerde getuige. *Mijn herinneringen als tolk voor de Chinese arbeiders in WO I* (Tielt, 2010) wordt dan ook best gecombineerd met de memoires van de eenvoudige arbeider Sun Gan: *Vive Labeur. Wedervaren van een Chinese arbeider in de Eerste Wereldoorlog* (Veurne, 2017). Beide boeken bevatten een inleiding over de context en geschiedenis van het Chinese arbeiderskorps tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Een inleiding op de multiculturele aanwezigheid op het front in België tijdens de Eerste Wereldoorlog biedt D. Dendooven en P. Chielens (red.), *Wereldoorlog I. Vijf Continenten in Vlaanderen* (Tielt, 2008) terwijl H. Decoodt, P. Chielens en D. Dendooven (red.), *De Laatste Getuige. Het Oorlogslandschap van de Westhoek* (Tielt, 2006) de bredere context van de oorlog en de wederopbouw schetst.

Het dagboek van pastoor Achiël Van Walleghem, algemeen beschouwd als het belangrijkste burgerlijke dagboek van de frontstreek, bevat uitgebreide beschrijvingen van de Chinezen en van vele andere toestanden aan het front: A. Van Walleghem, *Oorlogsdagboeken 1914-1918* (Tielt, 2014). De belangrijkste collectie ooggetuigenverslagen uit de frontstreek is het *Volksboek Van den Grooten Oorlog* (Kemmel, 1978) dat recentelijk een nieuwe, uitgebreide uitgave kende als M. Demeester (red.), *Van den Grooten Oorlog. Mannen en vrouwen, Belgen, Fransen, Britten en Duitsers vertellen*

Op de gemeentelijke begraafplaats van Saint-Etienne-au-Mont bij Boulogne-sur-Mer staat een gedenkteken dat in 1919 door de Chinese arbeiders werd opgericht. (foto: auteur)

over de Eerste Wereldoorlog (Kemmel, 2016). De plaatselijke en nationale pers van tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog kan online geraadpleegd worden op historischekranten.be en hetarchief.be. Een uitstekend startpunt voor elke lokale studie over de Eerste Wereldoorlog blijft evenwel: G. Nath en M. Van Alstein: *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog.* (Leuven, 2014).

Biografie

Dominiék Dendooven is wetenschappelijk medewerker van het In Flanders Fields Museum, vrijwillig medewerker aan de Universiteit Antwerpen en gastdocent aan de KU Leuven – Campus Kortrijk. In 2018 doctoreerde hij op de oorlogservaringen van Indiërs en Chinezen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Naast aspecten van de niet-Europese aanwezigheid aan het front in Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog, publiceert hij onder meer ook over de wederopbouw na die oorlog.

...pen, den 27 November 1944.

Aan den Heer Procureur des Konings
Gerechtshof

16646

Brussel.

Geachte Heer Procureur,

Ik heb de eer in Uwe handen klach
neder te leggen tegen onbekenden, wegens moord op mijn
echtgenoot, Norbert NEIRINCK.

Mijn man was bediende op de Natio
nale Landbouw en Voedingscorporatie te Brussel, Hoofdgroe
pering Tuinbouwprodukten.

Op 11 September weldde hij zich
op zijn kantoor te Brussel, Schildknaepstraat 41, waar hi
tusschen 8 en 9 u. voormiddag door enkele leden van het
O.F. werd aangehouden en overgebracht naar een klooster t
Schaarbeek, waar hij in een kelder werd opgesloten. Op 15
September werd hij aldaar laffelijk vermoord.

Op het Politiebureau te Schaarbeek
deelde men mij mede dat hij, bij een poging tot ontvluch
ting, werd neergeschoten. Dit is echter volstrekt nitge
sloten, daar mijn man in het aangezicht, onder het rechte
oog, werd geschoten.

Hij werd begraven op de stadelijke
begraafplaats te Evere, Perk 22 B, grond Nr. 9, kuil 58
P.C. 3746.

Ik verzoek U een lijkschouwing
van mijn man te laten gebeuren, ten einde te doen vaststel
len in welke omstandigheden en door wie mijn man vermoord
werd.

In mijn naam en in naam van mijn
6 jarig dochterje, verzoek ik U om gerechtigheid.

Hoogachtend,

Crimineel, maar niet strafbaar.

Het parket van Brussel en geweld tegen collaborateurs rondom de bevrijding*

Jan Julia Zurné

In oorlogstijd is een misdrijf vaak niet gewoon een misdrijf. Bezetting, schaarste en geweld kunnen nieuwe drijfveren creëren om de wet te overtreden, of misdrijven een nieuwe betekenis geven. Dit heeft ook gevolgen voor de mate waarin de bevolking én de rechterlijke macht vinden dat criminaliteit bestraft moet worden. Sommige misdrijven worden in het licht van de oorlogsomstandigheden zwaarder beoordeeld, terwijl andere feiten juist gemakkelijker te rechtvaardigen zijn. Dit verschijnsel verdwijnt niet direct wanneer de oorlog is afgelopen. De samenleving is immers niet opeens in zijn oude orde hersteld. Dat zien we bijvoorbeeld als we kijken naar geweld tegen collaborateurs tijdens en direct na de bevrijding van België in 1944 en de manier waarop de rechterlijke macht hiermee is omgegaan.

Tussen september en november 1944 noteerde het parket van de procureur des Konings in het arrondissement van Brussel zo'n 22 gevallen van ernstig geweld tegen (vermeende) collaborateurs, waarbij 27 doden vielen.¹ In alle gevallen opende het parket een onderzoek. Vaak kon vastgesteld worden dat de daders bij een verzetsgroep hoorden, maar meestal konden de ze niet verder worden geïdentificeerd. Na een gerechtelijk onderzoek dat soms beknopt, maar vaak ook zeer uitgebreid was, werd er uiteindelijk niemand voor deze moorden veroordeeld.

In dit artikel zullen we een van deze gerechtelijke onderzoeken nader bekijken, om te zien hoe de rechterlijke macht omsprong met de gevoelige materie van geweld tegen collaborators. Gekozen is voor de moord op Norbert Neirinck en Isabelle Rodriguez, beide gepleegd door een verzetsman in september 1944. Hoewel de zogenaamde straatrepressie na de bevrijding een veelbesproken thema is, bestaat er maar weinig wetenschappelijk onderzoek naar. De publieke opinie in Vlaanderen hierover is mede gevormd door publicaties uit Vlaams-nationalistische hoek, waarin de indruk wordt gewekt dat het geweld tijdens de bevrijding en de naoorlogse

* Dit artikel is gebaseerd op onderzoek gefinancierd door de Interuniversitaire Attractiepool (IUAP) *Justice & Populations*.

1 Deze getallen zijn gebaseerd op informatie uit de gerechtelijke archieven en houden dus geen rekening met het *dark number* van niet-aangegeven misdrijven. Naast de hier behandelde gevallen van geweld met dodelijk afloop vonden we in de archieven van het parket van Brussel nog zo'n veertig gevallen van vandalisme en plundering ten koste van (vermeende) collaborators in het najaar van 1944. Ook was er in het archief een heropleving van geweld tegen collaborators te zien in mei-juni 1945. Hierbij ging het vooral om eerder symbolische daden, zoals het bekladden van huizen met hakenkruizen. Rijksarchief te Brussel, Archief van het parket van de procureur des Konings van Brussel 1918-1985 (verder: RAB, PK Brussel) inv. nrs. 5156-5164.

Net als na de bevrijding werden de gevels van collaborateurs tijdens de bezetting beklad, zoals hier in de Marollen in het voorjaar van 1942 (Rijksarchief Brussel, archief gerechtelijke politie bij het parket van de procureur des Konings van Brussel, inv. nr. 4981, dossier 42)

bestrafning van collaborateurs politieke afrekeningen waren. Het slachtofferschap van collaborateurs staat dan ook centraal.²

Hier bekijken we het geweld niet vanuit het perspectief van de slachtoffers, maar vanuit dat van de rechterlijke macht. Gerechtelijke bronnen kunnen namelijk een nieuwe kijk bieden op het geweld rondom de bevrijding. Hoe keek de rechterlijke macht naar de slachtoffers en daders van dit geweld? Welke gevolgen gaf justitie hieraan en waarom? En werd moord op een collaborateur in de direct naoorlogse context eigenlijk wel als een misdrijf beschouwd?

Twee doden in Brussel

Precieze cijfers ontbreken, maar schattingen gaan ervan uit dat er tijdens en direct na de bevrijding van België in het hele land tussen de 50 en 100 collaborateurs zijn vermoord.³ Nog veel meer (vermeende) collaborateurs en vrouwen die ervan werden verdacht een seksuele relatie met een Duitser te hebben gehad werden opgepakt, mishandeld of vernederd door leden van verzetsgroepen en buurtgenoten. Deze afrekening was een reactie op de jarenlange bezetting en de afkeer die veel mensen hadden gekregen van collaborateurs. De oproepen van de regering om de bestrafning aan de rechterlijke macht over te laten konden niet voorkomen dat overal in het land collaborateurs en hun bezittingen werden aangevallen. De intensiteit van dit geweld varieerde in de verschillende regio's: in Brussel, Antwerpen en Oost- en West-Vlaanderen ging het rustiger aan toe dan in Limburg, Namen en Henegouwen.⁴

2 Zo komt het verhaal van Norbert Neirinck kort aan bod in *Uit het zwartboek der zwarten*, een verzameling getuigenissen over misstanden tijdens de aanhouding en detentie van collaborateurs na de bevrijding, verzameld en eerder gepubliceerd in het anti-repressie-tijdschrift *Rommelpot*. A. Brouwers, *Uit het zwartboek der zwarten* (Antwerpen 1969) 43.

3 Deze schattingen komen uit F. Balace, 'Les hoquets de la libération', in: idem (red.), *Jours libérés II* (Brussel 1995) 130 en Luc De Vos, *De bevrijding: van Normandië tot de Ardennen* (Leuven 1994) 99. Als we de 27 dodelijke slachtoffers in Brussel in overweging nemen, ligt het werkelijke aantal doden landelijk waarschijnlijk dichterbij 100.

4 *Rapport sur l'activité du Haut Commissariat à la sécurité de l'état, 29 juillet 1943-1er novembre 1945* (Brussel 1945) 30. Zie voor regionale studies naar het bevrijdingsgeweld ook de bibliografie hieronder.

In Brussel vielen rondom de bevrijding enkele tientallen doden als gevolg van geweld tegen collaborateurs. Een van hen was Norbert Neirinck. Hij was in mei 1940 als officier in het Belgische leger krijgsgevangen genomen en maakte deel uit van de Vlaamsgezinde en nationaalsocialistische Luitenant De Windekring.⁵ Aan het eind van de bezetting werkte Neirinck bij de afdeling Tuinbouwproducten van de Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie (NLVC) in Brussel. Deze Nieuwe Orde-organisatie streefde ernaar de voedselverdeling in bezet België op corporatistische manier te organiseren.

5 M. De Wilde, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 3 De Nieuwe Orde* (Antwerpen 1982) 107-109.

Pasfoto's van Van R. uit zijn persoonlijke dossier in het Documentatiecentrum van het Belgisch Leger in Evere.

Op 11 september 1944, ongeveer een week nadat de stad is bevrijd, wordt Neirinck in zijn kantoor in de Schildknaapstraat opgepakt door leden van het Onafhankelijkheidsfront (OF). Ze brengen hem over naar een gebouw in Schaarbeek dat dienst doet als geïmproviseerde gevangenis voor mensen die verdacht worden van collaboratie. Neirinck zit opgesloten in een kelder wanneer op 15 september bewaker Van R. de opdracht krijgt hem naar een andere cel te brengen. Daarvoor schakelt Van R. de hulp in van twee andere bewakers. Desondanks verloopt het overbrengen van de gevangene niet zoals verwacht. Van R. verklaart later wat er is gebeurd:

*'Toen zij in de nabijheid der cellen aankwamen, vluchtte Neirinck opeens naar een dicht bij gelegen venster weg, draaide zich plotselings op half weg om, een hand in verdachte houding in de zak houdende, waarop Van R., voor het ergste vreesde, zich aanstonds achter een deur schilde met bevel aan de twee schildwachten onmiddellijk op de vluchteling te vuren. Dodelijk door een kogel getroffen, stortte Neirinck dadelijk ten gronde.'*⁶

6 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 16646, generaal (PG), 25 januari 1945.

Het vermoeden dat Neirinck naar een wapen greep was ongegrond: voor zijn opsluiting was hij gefouilleerd. Van R. was daarvan echter niet op de hoogte en handelde razendsnel, met fatale gevolgen.

Enkele dagen later is Van R. opnieuw betrokken bij een dodelijk incident. Op 19 september wordt de Spaanse Isabelle Rodriguez opgepakt. Tijdens de bezetting baatte zij in de Gaucheretstraat in Schaarbeek onder de naam 'Bella' een café uit waar veel Duitsers en vermoedelijk ook medewerkers van de Gestapo kwamen. Ook zou ze, door haar contacten met Duitsers, betrokken zijn geweest bij zwarte handel.⁷ Leden van de lokale afdeling van het OF verhoren haar en besluiten haar vast te houden. De volgende dag

7 Auditoraat-generaal, instructiedossier 1435/45, processen-verbaal 24 en 31 december 1945.

wordt ze overgebracht naar Evere, waar enkele leden van het OF, waaronder Van R., haar bewaken. Van R. verklaart later dat hij ervan overtuigd was dat Rodriguez een 'collaboratrice très nuisible' was. Opnieuw hebben we voor wat er vervolgens gebeurt alleen de verklaringen van Van R. en enkele getuigen. Van R. probeert Rodriguez over te leveren aan enkele aanwezige Engelse soldaten. Die lijken zich echter niet over haar te willen ontfermen en een van hen maakt een gebaar alsof hij de vrouw wil doodschieten. Van R. besluit haar daarop zelf te verhoren. Hij geeft haar enkele minuten om haar collaboratieverleden te bekennen. Rodriguez zegt dat ze nergens spijt van heeft en altijd alles voor de Führer heeft gedaan. Deze reactie is voor Van R. de druppel. Hoewel hij naar eigen zeggen voordien geenszins de intentie had haar te doden, schiet hij, 'poussé par une force irrésistible', meermaals op Rodriguez.⁸ Dat wordt haar fataal.

8 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 17120, PK aan PG, 25 oktober 1945.

Het gerechtelijk onderzoek

De overlijdens van Neirinck en Rodriguez gebeuren tijdens een bijzonder woelige periode. Brussel is pas sinds kort bevrijd en viert feest. Tegelijkertijd spelen gevoelens van wraak op: overal in de stad worden echte en vermeende collaborateurs opgepakt, waarbij het er regelmatig gewelddadig aan toe gaat. De politie treedt maar zelden op om collaborateurs te beschermen tegen hun belagers. Historicus Benoît Majerus wijst erop dat zelfs de Brusselse procureur des Konings later impliciet toegeeft dat er in die eerste weken na de bevrijding wat toegeeflijkheid bestond ten opzichte van geweld tegen collaborateurs. Of de passiviteit van de politie het gevolg was van een poging de bevolking niet tegen de haren in te strijken, of van impliciete instemming met het geweld, is moeilijk vast te stellen.⁹

9 B. Majerus, *Occupations et logiques policières. La police bruxelloise en 1914-1918 et 1940-1945* (Brussel 2007) 324.

Historicus Benoît Majerus wijst erop dat zelfs de Brusselse procureur des Konings later impliciet toegeeft dat er in die eerste weken na de bevrijding wat toegeeflijkheid bestond ten opzichte van geweld tegen collaborateurs

De lakse houding van de politie betekent echter niet dat extreem geweld, zoals bij Neirinck en Rodriguez, onopgemerkt voorbij gaat aan de rechterlijke macht. Op basis van door burgers ingediende klachten en als gevolg van vaststellingen die ambtshalve gebeuren, druppelen in het najaar van 1944 tientallen constatering van allerlei vormen van geweld tegen collaborateurs binnen. Het parket moet vervolgens beslissen wat hiermee zal gebeuren. Hiervoor bestaan geen algemene richtlijnen: het zogenaamde opportuniteitsbeginsel bepaalt dat het openbaar ministerie zelf bepaalt of een strafbaar feit wordt vervolgd of niet. Soms besluiten de parketmagistraten vrij snel om zaken van geweld tegen collaborateurs niet te vervolgen, bijvoorbeeld als er geen enkel spoor is van de daders. Ook als het gaat om

relatief lichte gevallen, zoals van het tekenen van hakenkruizen op muren, sluit het parket zaken vaak zonder gevolg. In een aantal gevallen, onder andere bij Neirinck en Rodriguez, volgt er echter wel een uitgebreid gerechtelijk onderzoek dat uiteindelijk jaren aan zal slepen.

Het begint enkele maanden na Neirincks dood, wanneer zijn weduwe een klacht indient bij het Brusselse parket. Bij het politiebureau van Schaarbeek is zij ingelicht over het overlijden van haar man. Er is haar medegedeeld dat hij 'bij een poging tot ontvluchting werd neergeschoten', maar daar gelooft de weduwe niets van: 'Dit is echter volstrekt uitgesloten, daar mijn man in het aangezicht, onder het rechteroog, werd geschoten.' Hoe ze dat precies weet is onduidelijk. Haar boodschap aan de procureur des Konings is echter glashelder: ze vraagt om een lijkschouwing 'ten einde te doen vaststellen in welke omstandigheden en door wie mijn man vermoord is.' Voor haar staat vast dat haar man 'laffelijk' is vermoord.¹⁰

10 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 16646, weduwe aan PK, 27 november 1944.

Enkele maanden na de klacht brengt een substituut van de procureur des Konings aan de procureur-generaal verslag uit van de bevindingen in de zaak-Neirinck. Hij zet de feiten uiteen en baseert zich hierbij op Van R.'s verklaring dat hij dacht dat Neirinck naar een wapen greep. De substituut zet in wat lauwe bewoordingen uiteen dat hij wel gelooft dat 'het toneel zich reeds zoo heeft kunnen afspelen', omdat Van R. niet wist dat het slachtoffer voordien al gefouilleerd was en dus hoogstwaarschijnlijk niet over een wapen beschikte. Daarop volgt zijn conclusie: 'Met het oog op het gebrek aan voldoende bezwaren [tegen Van R.], ben ik de meening toegedaan de zaak zonder gevolg te laten.'¹¹ De substituut lijkt de zaak, wellicht in het licht van de bevrijdingscontext, niet bijzonder ernstig of urgent te vinden.

11 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 16646, PK aan PG, 25 januari 1945.

Maar dat is buiten zijn leidinggevende gedacht. De procureur-generaal neemt de zaak juist wel erg hoog op en geeft onmiddellijk opdracht om een en ander verder uit te zoeken. Bovendien is hij ontstemd door de lauwe reactie van de substituut op deze in zijn ogen zeer ernstige zaak. De procureur-generaal schrijft:

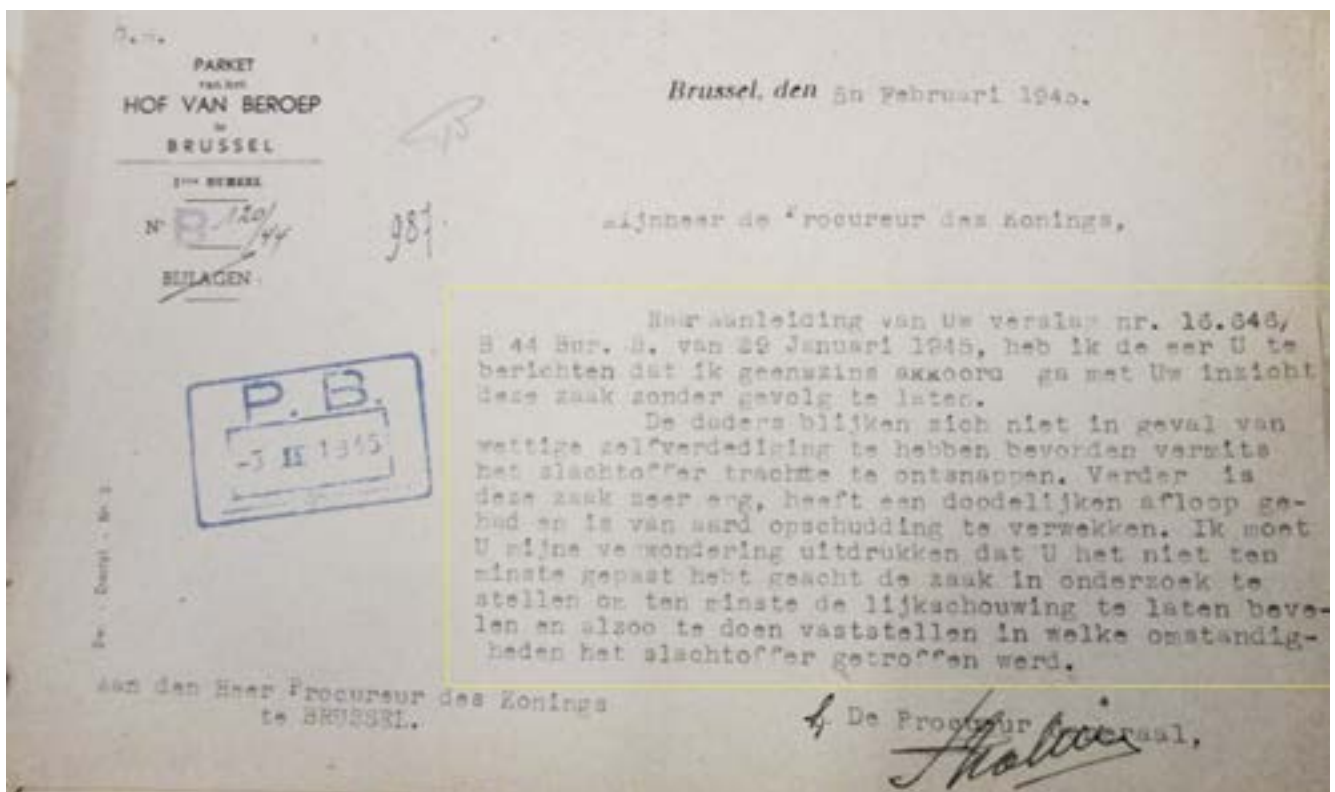
*'dat ik geenszins akkoord ga met uw inzicht deze zaak zonder gevolg te laten. De daders blijken zich niet in geval van wettige zelfverdediging te hebben bevonden vermits het slachtoffer trachtte te ontsnappen. Verder is deze zaak zeer erg, heeft een doodelijken afloop gehad en is van aard opschudding te verwekken. Ik moet u mijne verwondering uitdrukken dat u het niet ten minste gepast hebt geacht de zaak in onderzoek te stellen om ten minste de lijkschouwing te laten bevelen en alzo te doen vaststellen in welke omstandigheden het slachtoffer getroffen werd.'*¹²

12 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 16646, PG aan PK, 5 februari 1945.

Deze reactie laat zien dat sommige magistraten, waaronder de Brusselse procureur-generaal, ernstige vormen van geweld tegen collaborateurs in de nasleep van de bevrijding wel degelijk zeer serieus nemen.

Ook in de dossiers over andere moorden op collaborateurs na de bevrijding zien we zulke veroordelingen van geweld tegen collaborators terug. Zo schrijft een Brusselse substituut over een andere zaak, waarin een West-Vlaamse Waffen-SS'er drie weken na de bevrijding door leden van een verzetsgroep werd doodgeschoten, dat zo'n buitengerechtelijke executie op het moment waarop de moord werd gepleegd geenszins gerechtvaardigd kon worden.¹³ In deze ferme veroordeling van de buitengerechtelijke

13 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 17507, PK aan PG, 11 oktober 1945.

De procureur-generaal gaat niet akkoord met het voorstel van de substituu om de zaak-Neirincq te seponeren (Rijksarchief Brussel, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 16646)

executie kunnen we toch ook enige ambiguïteit bespeuren. Drie weken na de bevrijding werd dit als ongeoorloofd beschouwd, maar gold dat ook voor geweld tijdens de bevrijding? Of voor aanslagen op collaborateurs tijdens de bezetting?

De context van het geweld was erg belangrijk. De woorden van verschillende magistraten impliceren dat na de bevrijding de openbare orde zo snel mogelijk hersteld moest worden. Dat betekent ook dat, na de woelige bevrijdingsdagen, het geweldsmonopolie zo snel mogelijk weer exclusief in handen van de staat moet zijn. Met andere woorden: alleen vertegenwoordigers van de staat, met name de politie en het leger, mogen onder bepaalde voorwaarden gebruik maken van geweld. Andere personen, zoals leden van voormalige verzetsgroepen, mogen geen geweld gebruiken. Als ze dat wel doen overtreden ze de wet en moeten ze gestraft worden.

De politieke onrust van de herfst van 1944 toont echter aan dat deze redenering lang niet door iedereen gevolgd werd. De poging van Hubert Pierlot's weinig populaire regering om verzetsgroepen te ontwapenen leidde in deze periode tot grote onrust. Leden van vooral linkse verzetsbewegingen voelden zich geschoffeerd omdat ze door politici die het grootste deel van de oorlog in Londen hadden doorgebracht aan de kant geschoven werden. Aanhangers van de linkse verzetsgroepen, waaronder het OF, gingen in november massaal de straat op te protesteren. Uiteindelijk moesten ze toch hun wapens inleveren. Dit conflict tussen de regering enerzijds en de linkse verzetsgroepen (inclusief communisten) anderzijds was een bedreiging voor de precaire politieke stabiliteit in het recent bevrijde België.

Niet alleen na, maar ook tijdens de bezetting waren collaborateurs doelwit van aanvallen. Tijdens een bomaanslag op een lokaal van Rex in de Brusselse Zuidstraat kwam in 1941 de secretaris van de beweging om het leven. (Rijksarchief Brussel, archief gerechtelijke politie bij het parket van de procureur des Konings van Brussel, inv. nr. 4980, dossier 17)

De gevoeligheid en potentiële explosiviteit van het naoorlogse geweld tegen collaborateurs zindert door in de correspondentie tussen de magistraten. Zoals blijkt uit eerdergenoemd citaat beschouwt de Brusselse procureur-generaal de moord op Neirinck als bijzonder ernstig. Opvallend is dat hij daarbij niet alleen de ernst van de feiten noemt, maar ook de opschudding die de zaak zou kunnen veroorzaken. De hoge magistraat is zich ervan bewust dat, op het moment dat de oorlog in Europa nog altijd verder woedt, deze zaak politiek en maatschappelijk bijzonder moeilijk ligt. Enerzijds wordt er, vooral met het oog op de openbare orde, al vrij snel na de bevrijding op gewezen dat elke vorm van buitengerechtelijk geweld tegen zelfs de ergste collaborateur ongeoorloofd is. Alleen het gerecht mag over hen oordelen. Anderzijds zijn magistraten zich bewust van de enorme maatschappelijke woede tegen collaborateurs en de vraag naar strenge bestraffing. Hoe moet er in deze context worden omgegaan met misdrijven waarin collaborateurs niet de dader, maar het slachtoffer zijn?

Ondanks deze gevoeligheden is de moord op Neirinck, net als tientallen andere Brusselse voorbeelden van geweld tegen collaborateurs na de bevrijding, toch uitgebreid door het parket onderzocht. Dit impliceert dat er bij de magistraten een zeker plichtsbesef bestond om ook zaken die maatschappelijke heel gevoelig lagen nauwgezet te onderzoeken. Juist bij de Belgische rechterlijke macht, die in de negentiende eeuw een belangrijke rol had gespeeld in de staatsvorming, leefde dit besef van haar maatschappelijke rol heel sterk.¹⁴ Dit helpt te verklaren waarom het parket, ondanks dat er ongetwijfeld het vermoeden bestond dat de daders niet zouden worden bestraft, dit soort zaken toch opnam.

14 A. Hendrick, *Des mots de circonstance. Les discours de rentrée de la haute magistrature belge au XIXe siècle* (onuitgegeven doctoraats thesis Facultés Universitaires Saint-Louis 2012) 296-297 en M. Bost, *Traverser l'occupation 1914-1918. Du modus vivendi à la grève, la magistrature belge face aux occupants allemands* (onuitgegeven doctoraats thesis Université Catholique de Louvain, 2013) 80.

In de zeer hiërarchisch georganiseerde rechterlijke macht is de wil van de procureur-generaal wet: de omstandigheden rondom de dood van Neirinck worden verder onderzocht. Uit de correspondentie tussen de verschillende parketmagistraten blijkt niet dat daarbij veel nieuwe feiten ontdekt worden. Wel lijkt het onderzoek de eerdere vaststellingen te bevestigen, waarop verdachte Van R. enkele maanden in voorlopige hechtenis wordt genomen. Later, in oktober 1945, duikt ook Isabelle Rodriguez op in de onderzoeken bij het parket. De parketmagistraten concluderen dat de zaken 'in nauw verband' staan met elkaar, omdat Van R. in beide gevallen verdachte is.¹⁵ Ze moeten dus eigenlijk gezamenlijk behandeld worden.

15 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 16646, PK aan PG, 28 februari 1946.

De vraag is echter welke rechtbank hiervoor bevoegd is: het militair of het 'gewone' gerecht? Voor de parketmagistraten zelf is dit niet duidelijk. De substituut die deze kwestie aankaart verwijst naar de officiële erkenning van verzetsmensen die hen onder bepaalde omstandigheden het statuut van militair verleent. Dat zou betekenen dat de gewone rechtsmacht niet bevoegd is om die persoon te vervolgen: militairen die de wet overtreden moeten immers berecht worden door het militair gerecht. Nog los van zijn verzetsverleden zou Van R. volgens de substituut overigens toch al onderhevig zijn aan het krijgsgerecht, omdat hij beroepsmilitair is. De substituut stelt voor om Van R. vrij te laten uit voorlopige hechtenis en de zaak vervolgens over te dragen aan de krijgsauditeur.¹⁶ De procureur-generaal stemt hiermee in, maar adviseert wel om eerst te peilen of de magistraten bij het auditoraat-generaal het eens zijn met deze interpretatie van de bevoegdheden.¹⁷

16 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 17507, PK aan PG, 25 oktober 1945.

17 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 17507, PG aan PK, 10 november 1945.

Omslag van een dossier van het parket van de procureur des Konings van Brussel (Rijksarchief Brussel, PK Brussel)

Dat blijkt bepaald niet het geval. De krijgsauditeur wil de zaak-Neirinck/Rodriguez helemaal niet overnemen en meent dat het gewone parket verantwoordelijk is voor de vervolging van Van R. Hij stelt dat 'geen enkel element' de bevoegdheid van het krijgsgerecht rechtvaardigt. Allereerst wijst hij op de twee bewakers die aanwezig waren bij de moord op Rodriguez en die volgens hem 'minstens medeplichtig' zijn. Aangezien zij, anders dan de hoofdverdachte Van R., geen beroepsmilitairen zijn, kunnen zij alleen voor een gewone rechtbank verschijnen. En omdat de verdachten allemaal gezamenlijk moeten terechtstaan, zal de hele zaak dus door een gewone rechter moeten worden behandeld. Ook trekt de krijgsauditeur in twijfel of Van R. op het moment van de feiten wel in actieve krijgsdienst was en plaatst hij vraagtekens bij de erkenning van de verdachten als gewapende weerstanders.¹⁸ Met andere woorden: de krijgsauditeur doet er

18 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 17507, Krijgsauditeur aan PK, 11 december 1945.

alles aan om de zaak niet op zijn bord te krijgen. Daarbij wordt duidelijk dat de verhouding tussen krijgsgerecht en parket niet gelijkwaardig is. Omdat in de naoorlogse periode de bestrafing van collaborateurs een absolute prioriteit vormt, delft het 'gewone' gerecht in confrontaties met het krijgsgerecht vaak het onderspit.

De bevoegde substituut bij het Brusselse parket kan tegen al de argumenten van de krijgsgauditeur wat inbrengen, zo rapporteert hij aan de procureur-generaal. Wat volgt is een verwoed over en weer schrijven tussen het Brusselse parket en de medewerkers van het auditoraat-generaal over wie er bevoegd is voor de zaak. Het gaat daarbij onder andere over de vraag wie van de betrokkenen precies officieel erkend zijn als weerstander, op een moment dat de diensten die dit moeten beoordelen overspoeld worden door aanvragen. Uiteindelijk spitst de discussie zich toe op de vraag of de twee mogelijke medeplichtige iets werkelijk substantieels ten laste gelegd kan worden.¹⁹

Eigenlijk is het vreemd dat deze discussie in 1945-1946 nog zo uitgebreid gevoerd moet worden. Al in het najaar van 1944 heeft auditeur-generaal Walter Ganshof van der Meersch aan zijn medewerkers gemeld 'dat de militaire gerechten niet bevoegd zijn (...) om kennis te nemen van de inbreuken gepleegd door leden van weerstandsorganismen'²⁰ De krijgsgauditeur die de zaak-Neirinck/Rodriguez weigert over te nemen baseert zich waarschijnlijk op deze instructies. Het feit dat de Brusselse parket-magistraten hiervan niet op de hoogte zijn en er zo lang onduidelijkheid blijft bestaan over wie er bevoegd is, laat zien dat dit soort zaken geen dagelijkse kost zijn. Daar komt nog bij dat de hele discussie, los van alle juridische argumenten, doet vermoeden dat het krijgsgauditoraat noch het parket staat te springen om de zaak op te nemen. Aan dusdanig gevoelige materie wil niemand zijn vingers branden.

19 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 17507, PK aan PG, 7 april 1946.

20 Algemeen Rijksarchief 2, *Documentation Instructions Générales Auditorat Général*, F110/4, auditeur-generaal aan krijgsgauditeurs, 14 december 1944.

Al snel na de bevrijding speelt de vraag op of het wel wenselijk is om verzetsmensen te veroordelen voor bepaalde wetsovertredingen die zij in het kader van hun strijd tegen de bezetter hebben begaan

Behalve onduidelijkheid en onenigheid over welke rechtbank er bevoegd is voor de berechting van verzetsmensen die verdacht worden van misdrijven, is er nog een factor die deze hele kwestie verder compliceert. Al snel na de bevrijding speelt de vraag op of het wel wenselijk is om verzetsmensen te veroordelen voor bepaalde wetsovertredingen die zij in het kader van hun strijd tegen de bezetter hebben begaan. Enkele parlementsleden, die

banden hebben met verschillende verzetsorganisaties, dienen in het najaar van 1944 een wetsvoorstel in om amnestie te verlenen voor bepaalde misdrijven die in het kader van verzetsactiviteiten zijn begaan.²¹ Het voorstel blijft enkele maanden liggen, maar wordt na het einde van de oorlog in Europa opnieuw opgepakt en verder uitgewerkt.

In de zomer van 1945 vaardigt minister van Justitie du Bus de Warnaffe een besluitwet uit die amnestie verleent aan bepaalde verzetsdaden die tegelijkertijd wetsovertredingen waren, omdat 'talrijke leden van de weerstandsgroeperingen (...) door dringende noodwendigheden er toe genoodzaakt [werden] de strafwet te overtreden.²² Bij de eerste toepassingen van de besluitwet blijkt dat de formulering weinig zorgvuldig is, waarna enkele maanden later een aanvulling volgt.²³

De kern van de amnestiewet is dat bepaalde verzetsdaden, vanwege de onderliggende motieven en mogelijke uitkomsten, niet als misdrijven beschouwd worden. Er zijn een paar voorwaarden om misbruik van de wetgeving te voorkomen. De feiten moeten gebeurd zijn tussen 9 mei 1940 en het najaar van 1944, maximaal 40 dagen na de definitieve bevrijding van het betreffende grondgebied. Personen die een strafblad hebben of hun burgerrechten zijn kwijtgeraakt wegens collaboratie kunnen geen aanspraak maken op de besluitwet. Ook is deze expliciet niet bedoeld voor 'diegenen, die van de [oorlogs]omstandigheden misbruik hebben gemaakt om hun misdadige instincten teugel te vieren en zich ongeoorloofde winsten aan te schaffen.'²⁴ En ten slotte is er, om zeer zware misdrijven uit te sluiten, bepaald dat amnestie alleen ingeroepen kan worden als er sprake is van een misdrijf waarvoor een gevangenisstraf van maximaal vijf (als de verdachte erkend is als lid van een verzetsgroep) of twee jaar (als dat niet het geval is) geldt.

Net als de bevoegdheidsproblemen bezorgt deze laatste bepaling de magistraten nogal wat kopzorgen. De amnestiewet kan immers niet alleen ingeroepen worden in geval van reeds uitgesproken veroordelingen. Het openbaar ministerie mag zich ook op de besluitwet beroepen om zaken die nog onderzocht worden buiten vervolging te stellen. Dit laatste gebeurt bij het Brusselse parket enkele keren.²⁵ Ook in de correspondentie over de zaak Neirinck-Rodriguez komt dit ter sprake. Een van de betrokken magistraten probeert zich in te beelden tot welke straf een hypothetische rechtszaak tegen verzetsman Van R. zou leiden. Hij gaat ervan uit dat geen enkele rechtbank Van R., met het oog op de omstandigheden, tot meer dan vijf jaar gevangenisstraf zou veroordelen en dat daarom de amnestiewet van toepassing is.²⁶ Dat is opvallend, want de strafmaat voor doodslag volgens het strafwetboek is op dat moment veel hoger.²⁷ Het parket beschouwt de verzachtende omstandigheden van de bevrijding dus als behoorlijk ingrijpend.

Met al deze complicaties in het achterhoofd besluiten de Brusselse parketmagistraten uiteindelijk, na lang corresponderen en afwegen, de zaak niet verder te zetten. In het voorjaar van 1946 stelt het parket de moord op Rodriguez buiten vervolging.²⁸ In 1947 gebeurt hetzelfde in de zaak met betrekking tot Neirinck, waarbij ter onderbouwing expliciet wordt verwezen naar de amnestiewet. Van R. komt, afgezien van de vier maanden dat hij in voorlopige hechtenis heeft doorgebracht, met de schrik vrij. Daar blijft het bij, want ook het krijgsgerecht ontfermt zich niet over de zaken, zoals na de woorden van onder andere de krijgsauditeur al wel viel te verwachten.

21 Wetsvoorstel 'tot herziening van veroordelingen wegens inbreuken gepleegd na 10 mei 1940 en vóór 15 september 1944', Kamer van Volksvertegenwoordigers, 14 november 1944, <http://www.dekamer.be>.

22 Besluitwet 'betreffende de daden die tijdens de vijandelijke bezetting werden gesteld om de actie van den Weerstand te steunen', 22 juni 1945, *Belgisch Staatsblad*, 4478-4481.

23 Besluitwet 'tot wijziging van de besluitwet van 22 juni 1945 betreffende de daden die tijdens de vijandelijke bezetting werden gesteld om de actie van de weerstand te steunen', 20 september 1945, *Belgisch Staatsblad*, 7028-7030.

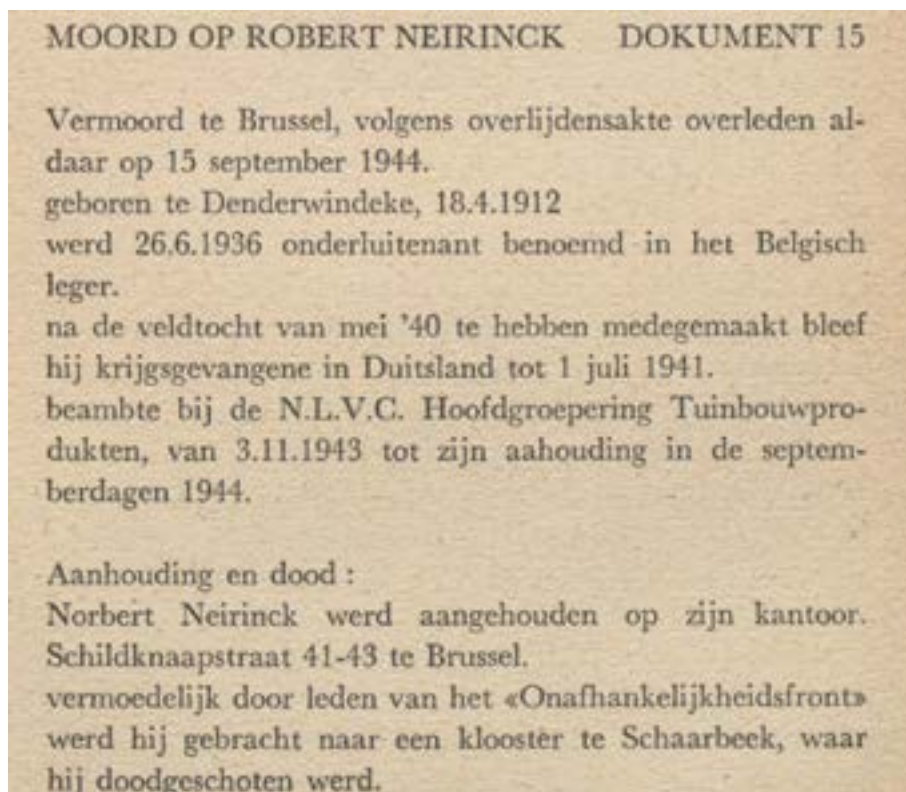
24 Besluitwet 22 juni 1945.

25 In de voor dit onderzoeksproject onderzochte zaken wordt er in vier gevallen expliciet verwezen naar de amnestiewet. RAB, PK Brussels, inv. nrs. 6426, dossiers 16646, 16745, 17120 en 18044.

26 RAB, PK Brussel, inv. nr. 6426, dossier 17507, PK aan PG, 25 oktober 1945.

27 Doodslag wordt volgens het strafwetboek van 1951 bestraft met levenslange dwangarbeid, slagen en verwondingen die de dood tot gevolg hebben, 'doch zonder het oogmerk om te doden', worden bestraft met opsluiting van niet nader gespecificeerde duur. J. Simon en P. De Beus, *Belgische strafwetten. Strafwetboek, wetboek van strafvordering en bijkomende wetten* (Antwerpen 1951) 133-135.

28 RAB, PK Brussel, inv. nr. 3569, notitieregister met betrekking tot dossiers 16646 en 17507.

Fragment over Neirincks dood uit het Zwartboek der zwarten.

Besluit

Hoe kunnen we nu verklaren dat het parket van Brussel de gewelddadige dood van Neirinck en Rodriguez, net als diverse vergelijkbare zaken, onbestraft heeft gelaten? Zoals uit hun correspondentie al bleek beschouwden de parketmagistraten dit geweld wel degelijk als ernstig en laakbaar. Toch kozen ze er, na een uitgebreid gerechtelijk onderzoek, voor om de zaak niet te vervolgen.

Daarvoor waren allereerst juridische argumenten, die hierboven al zijn genoemd. Er bestond onduidelijkheid over de vraag of de gewone rechtbank dan wel het militair gerecht bevoegd was om deze zaak te behandelen. De amnestiewet van 1945 bepaalde bovendien dat sommige daden van verzetsmensen met terugwerkende kracht niet strafbaar waren. Over de interpretatie van deze wet en of de zaak-Neirinck/Rodriguez eigenlijk wel voldeed aan de voorwaarden om de amnestiewet toe te passen valt te twisten, maar onder de magistraten zelf bestond hierover indertijd weinig discussie.

Dat was mede het gevolg van meer pragmatische overwegingen die meespeelden in de beslissing om dit geweld tegen collaborateurs niet te vervolgen. De rechterlijke macht hield rekening met de publieke opinie, die vlak na de bevrijding riep om snelle en strenge bestraffing van collaborateurs. De bestraffing van misdrijven waarvan die collaborateurs zelf slachtoffer waren geworden had daarom geen prioriteit. Sterker nog: de angst bestond dat vervolging van verzetsmensen die dit soort geweld hadden gebruikt de maatschappelijke onrust juist verder zou aanwakkeren. De rechterlijke macht zag het als haar taak om de fragiele politieke situatie in naoorlogse België te stabiliseren en koos er daarom voor om de zaken niet op de spits te drijven door vervolging van de zeer gevoelige materie van het bevrijdingsgeweld. Dit laat zien dat oorlogsomstandigheden niet alleen een directe aanleiding kunnen zijn voor bepaalde misdrijven, maar ook invloed kunnen hebben op hoe die vervolgens worden beoordeeld.

Beredeneerde bibliografie

Geweld tegen collaborateurs tijdens de bevrijding is een gevoelig onderwerp, dat in de decennia na de oorlog vooral werd aangekaart in publicaties uit Vlaams-nationalistische hoek. In deze publicaties, waaronder A. Brouwers' *Uit het zwartboek der zwarten* (Antwerpen 1969) en C. Schermsakse, *Het boek der schande* (zonder plaats 1950), overheerst echter de politieke boodschap en ontbreekt het aan verantwoording van en een kritische blik op het bronnenmateriaal. In Maurice De Wilde's tv-reeks *De repressie* uit 1991 is een voornamelijk op getuigenverlagen gebaseerde aflevering besteed aan de straatrepressie. De 'schaduwkanten' van de bevrijding worden ook behandeld in Francis Balace, 'Les hoquets de la libération', in: idem (red.), *Jours libérés II* (Brussel 1995) en in het sterk op mondelinge bronnen gebaseerde *En nu gaan ze boeten! Repressie tegen zwarten in Vlaanderen na WOII* (Leuven 2015) van Geert Clerbout.

Meer recentelijk zijn er enkele op gerechtelijk bronnenmateriaal gebaseerde lokale studies verschenen naar geweld tegen collaborateurs tijdens de bezetting en na de bevrijding: Amandine Thiry, *Le tribut des temps troubles. La justice face aux homicides attribués à la "résistance" dans l'arrondissement judiciaire de Mons (avril 1943-novembre 1944)* (Louvain-la-Neuve 2015), François Welter, "Criminalité populaire, brutalité structurelle et clémence judiciaire? Les morts violentes dans l'arrondissement judiciaire de Namur de la fin de l'Occupation à la Libération (1944-1945)" (onuitgegeven masterthesis *Université catholique de Louvain*, 2007) en Jan Julia Zurné, 'Unpunishable crimes? The Belgian Judiciary and Violence against Collaborators 1944-1951', *European Review of History* (online gepubliceerd op 28 september 2018).

De algemene politieke en sociale problemen in België, waaronder die rondom de ontwapening van verzetsgroepen en de bestraffing van collaborateurs, worden beschreven in Martin Conway, *The sorrows of Belgium. Liberation and political reconstruction 1944-1947* (Oxford 2012) en idem, 'Justice in Post-War Belgium. Popular Passions and Political Realities', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 2 (1997) 7-34. Over de omgang van de naoorlogse regeringen met de erfgenamen van de verzetsbewegingen, zie: Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe 1945-1965* (Cambridge 2000).

Voor studies naar de beeldvorming rondom de straatrepressie in Vlaanderen, zie bijvoorbeeld: M. Beyen, 'A parricidal memory: Flanders' memorial universe as product and producer of Belgian history', *Memory Studies* 5 (2012) 32-44 en B. De Wever "'Septemberweerstanders", "idealistische oostfrontstrijders" en "flaminboches". De Tweede Wereldoorlog in België: onverwerkt verleden?', *Het Verzet en Noord-Europa. Bijdragen aan het colloquium te Brussel, 23-24 november 1994*, 384-392.

Om gebruik te maken van gerechtelijk bronnenmateriaal is het belangrijk om goed op de hoogte te zijn van de organisatie en het functioneren van de rechterlijke macht. Daarbij kan Karel Velle, *Het Openbaar Ministerie in België (1796-1995). Organisatie, bevoegdheden en archiefvorming* (Brussel 1995) van nut zijn. Meer uitleg over de inrichting van de Belgische justitie en een algemeen overzicht van de geschiedenis van de Belgische magistratuur zijn te vinden in: A. Hendrick en A. Musin (eds.), *Het verhaal van justitie* (Gent 2017) en L. Burgelman, 'Geschiedenis van de Belgische magistratuur (1830-2002)', D. Heirbaut, X. Rousseaux en K. Velle (red.), *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden* (Brugge 2004). Over de houding van de Brusselse politie en justitie tijdens de Tweede Wereldoorlog, zie: B. Majerus, *Occupations et logiques policières. La police bruxelloise en 1914-1918 et 1940-1945* (Brussel 2007) en J.J. Zurné, *Tussen twee vuren. Gerecht en verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Tielt 2017).

Aan de slag

Gerechtigde bronnen vormen een zeer welkome aanvulling op het beperkte bronnenmateriaal waarover we beschikken om de bevrijdingsperiode te bestuderen. De bevrijding was een roerige periode, dus houd er wel rekening mee dat zelfs gewelddadige gebeurtenissen in die tijd niet consequent werden opgetekend door de politie en rechterlijke macht. Daar komt nog bij dat (vermeende) collaborateurs een bijzonder omstreden slachtoffergroep vormden, die in deze omstandigheden allerlei obstakels konden zien om geweld tegen hun persoon op bezittingen aan te geven bij de autoriteiten. Ook andere betrokkenen en de autoriteiten zelf waren in deze periode wellicht minder snel geneigd om geweld tegen collaborateurs aan te geven of ambtshalve te onderzoeken.

Deze bedenkingen nemen niet weg dat er, althans in de Brusselse archieven, veel materiaal te vinden is over geweld tegen collaborateurs tijdens de bezetting en na de bevrijding. Voor dit onderzoek zijn vooral de archieven van het parket

van de procureur des Konings van Brussel gebruikt. De relevante dossiers zijn gevonden in een reeks zonder gevolg geklasseerde zaken, aangevuld met informatie uit de notitieregisters van het parket. In de notitieregisters werd precies bijgehouden welke zaken er bij het parket binnenkwamen. Deze seriële reeks biedt beperkte informatie over individuele zaken, maar maakt het wel mogelijk om zaken te identificeren en eventueel elders in de gerechtelijke archieven uitgebreidere dossiers op te sporen.

Houd er rekening mee dat voor inzage in gerechtelijke archieven van minder dan 100 jaar geleden toestemming nodig is van het openbaar ministerie. Zie voor de precieze inzagevoorwaarden de inventarissen (<http://www.arch.be>). Een alternatief kan zijn om de archieven van de gemeentelijke politie te bestuderen. Ook (lokale) kranten uit de periode direct na de bevrijding signaleren soms geweld tegen collaborateurs, al gaat het dan niet altijd om gedetailleerde en/of betrouwbare informatie.

Biografie

Jan Julia Zurné is docent Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Ze werkte bij het Cegesoma en de UGent aan een doctoraat over de houding van de Belgische magistratuur tijdens de Tweede Wereldoorlog, dat in 2017 bij uitgeverij Lannoo werd gepubliceerd onder de titel *Tussen twee vuren. Gerecht en verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Dit artikel is gebaseerd op onderzoek dat ze in het kader van de Interuniversitaire Attractiepool (IUAP) *Justice & Populations* verrichtte naar de gerechtelijke reactie op bevrijdingsgeweld.

hij op zoude rijden ten hove; want het was een voet hooger dan de andere drie. Toen Reinout dat ros zag, dacht het hem te klein. Hij verbief zijne vuist en sloeg het ros daarmede tusschen zijne ooren, dat 't dood voor hem viel. Hij zeide: « Vader, dit is een kleine gifte: dit ros is veel te krank en tenger. » Toen de edelvrouwe Aye dit zag, was zij zeer versouderd van Reinout's kracht, en zeide: « Gij zoudt ze alle dood slaan, die men u voorbracht. » Maar Haymijn zeide verstoord: « Zwiig, Vrouwe, van alere woorden; laat Reinout, mijn kind, zijne kracht toonen! Ik zeg u voorwaar, ik wou, dat men hem er honderd voorbracht, en dat hij ze alle dood sloeg. » Toen bracht men hem er een uit den stal, dat hooger was dan de andere, en hij sloeg ook dat met de vuist ter neder. Daarna bracht men hem een derde, dat uitermate groot was en grover dan de andere. Daar sprong Reinout op, en sprong het de lendenen aan stukken, dat het stierf.

Haymijn dat zag, was hij verblijd van harte en zeide: « Zoné, bedroef u niet! Ik weet u een ros, dat heet Beynert, en heeft de kracht van tien rossen. In een stercken toren is het opgesloten, niemand durft er bij komen, om zijne groote kwaadheid... » Toen Reinout zijnen vader dit ros hoorde prijzen, zeide hij al lachende: « Vader, dat eerst zou mijn paard zijn! » Toen sprak Haymijn tot Reinout: « Doe uw wapenen aan; dat rade ik u, want het is van vreeselijks aard en laat niemand genaken, en heeft een sterk gebit, want hij bijt steen gelijk andere rossen hooi. » — « Wat! » sprak Reinout, « zal ik mij wapenen tegen een paard? » Ware groote schande voor allen die 't hoorden of zagen. En Haymijn sprak: « Ik rade u, dat gij u wapent, want het ros is groot, fel en sterk. » Als Reinout die woorden hoorde van zijn vader, zoo wapende hij zich met zijn harnas, alsof hij ten strijde zoude gaan, en nam in zijn hand eenen stok van vademsiengte (*), en ging in den toren daar het ros was.

Hem volgden veel Ridders en Jonkvrouwen, om te zien hoe Reinout vergaan zoude; zijn vader en moeder volgden insgelijks. Vele Ridders en Jonkvrouwen lagen over den vloogren, want zij hadden groote begeerte om te zien wat avonture dat er geschieden zoude. Toen gebood Haymijn, dat men den stal open sloot, en zeide tot Reinout: « Zoné, beheerscht en tem het ros.

1. Lengtemaat, ongeveer 1,60 m.

*Ik hoop dat de zelfde
papet scheuren anders krijg ik "vandel"*

*dat geeft de...
me man...
me man...
me man...*

*Ik hoop dat de zelfde
papet scheuren anders krijg ik "vandel"*

Historici, privacy en ethiek*

Het anonimiseren van privacygevoelige informatie in historisch onderzoek

Laura Nys

Het gebruik van archiefmateriaal uit penitentiaire inrichtingen vormt een grote meerwaarde voor onze kennis van sociaal kwetsbare groepen uit het verleden. Het gebruik van zulke bronnen doet echter ook juridische en ethische vragen rijzen. Dit artikel gaat in op de spanning tussen het leveren van kennis over het verleden en de privacybescherming van historische subjecten. Specifiek wordt ingegaan op de vraag of en hoe overledenen in publicaties geanonimiseerd dienen te worden. Het artikel is opgebouwd rond vier ethische dilemma's waarbij telkens verschillende perspectieven worden toegelicht. De theses hebben betrekking op (1) het wetenschappelijk karakter van een onderzoek, (2) de belangen van nabestaanden en betrokkenen, (3) sociale stigma's in de samenleving en (4) de postume waardigheid van overledenen.

Het recht op privacy van J.d.B. en Irma Devallée

Op 5 augustus 1931 moest de zeventienjarige J.d.B. voor de kinderrechtbank van Luik verschijnen wegens beschuldigingen van prostitutie. De kinderrechter legde haar een heropvoedingstraject op in een gesloten instelling, waarna J. terecht kwam in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge.¹ Net als andere gesloten instellingen legde het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge een persoonsdossier aan voor elke jongere die er binnenkwam. In zo'n dossiers werd alle mogelijke informatie bijgehouden die de instelling van nut achtte: gerechtelijke en administratieve documenten, psychologische verslagen, tuchtformulieren en briefwisseling tussen de directeur, de ouders, de rechter en soms de meisjes zelf. Zo trof ik in het dossier van Irma Devallée, veroordeeld in 1893, een brief aan: 'Bemide Vrindin Rosalie', schreef ze, 'gij weet hoe zeer ik u bemin, [en] dat het gij is die ik het liefste op aarde bezit.'² Irma had de brief clandestien proberen te bezorgen aan haar medege-detineerde, maar de brief werd onderschept en kwam terecht in haar persoonsdossier. Voor de instelling was de brief een bevestiging van haar 'perverse' aard. Voor historici zijn zulke brieven een ware schat omdat ze informatie verschaffen over sociale groepen die

* Dit artikel komt voort uit een paper die ik presenteerde tijdens de 'VUB Law & Criminology Talks', 05.12.2017. Ik wil Jenneke Christiaens bijzonder bedanken voor de uitnodiging en voor haar inhoudelijke bemerkingen bij de presentatie. Mijn oprechte dank gaat verder uit naar mijn collega's aan de UGent en de VUB en naar de redacteurs van *Tijd-Schrift* voor hun behulpzame feedback, in het bijzonder Ans Vervaeke en Jan De Meester. Ook veel dank aan de Rijksarchieven Antwerpen-Beveren en Brugge en Agent-schap Jongerenwelzijn voor het beschikbaar stellen van de afbeeldingen. Dit artikel kwam tot stand met steun van het FWO.

1 Rijksarchief Brugge, RK en ROG Brugge, M24, 648: Dagboek van de in- en uitgeschreven minderjarigen van het Rijksopvoedingsgesticht, 16.06.1932.

2 RA Brugge, RWG Sint-Andries, M35, 1336, dossier 12.

Het geanonimiseerde dossier van H.G. uit het Rijkswelddadigheidsgesticht van Sint-Andries, ca. 1893 (RA Brugge, M35, 1321, 202)

zelden geschreven bronnen hebben nagelaten. Bij het gebruik van bronnen opgesteld door penitentiaire inrichtingen, moeten historici echter waken over de privacybescherming van de historische subjecten.

Het feit dat ik het ene meisje J. noem en Irma wel mag benoemen met haar eigen naam, heeft alles te maken met het juridisch kader rond de bescherming van persoonsgegevens. Een persoonsgegeven wordt gedefinieerd als 'elk gegeven dat informatie geeft over een levende persoon'. Deze gegevens kunnen gebruikt worden in onderzoek indien de finaliteits-, proportionaliteits- en transparantiebeginselen worden gerespecteerd.³ Delicate gegevens (gezondheids-, gerechtelijke of andere gevoelige gegevens) genieten echter extra bescherming, en zijn enkel beschikbaar indien er instemming is van de betrokkene, omwille van een wetenschappelijk belang, of indien de gegevens door betrokkenen zelf publiek zijn gemaakt. Inzake publicatie vereist de wet (onder meer) dat persoonsgegevens geen mogelijkheid mogen geven tot identificatie van een natuurlijk persoon. Bij personen die nog in leven (kunnen) zijn, is de Gegevensbeschermingsautoriteit duidelijk: 'Herkenbaar publiceren over personen zonder publiek karakter die nog in leven zijn, kan enkel met hun toestemming.'⁴ Voor J., geboren in 1915, bestaat de kans dat ze nog in leven is. Voor Irma Devallée, geboren in 1873, is dit anders. Voor haar is anonimisering niet wettelijk vereist. Maar dat het vrijgeven van de volledige naam wettelijk is toegestaan, wil niet zeggen dat er geen redenen zijn om de familienaam toch te beschermen. Zo vroeg het Agentschap Jongerenwelzijn om Irma's echte achternaam niet te gebruiken uit respect voor de eventuele nazaten van Irma⁵; in de praktijk haar achter- of achter-

- 3 De Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke Levenssfeer definieert de begrippen als volgt. Finaliteitsbeginsel: de verwerking van persoonsgegevens gebeurt eerlijk, dit wil zeggen voor een duidelijk aangekondigd en geoorloofd doel; proportionaliteitsbeginsel: er worden alleen gegevens verzameld die betrekking hebben op dat doel, en ze worden niet langer dan nodig bewaard; transparantiebeginsel, ook wel informatieplicht genoemd: de personen over wie gegevens worden verzameld worden ingelicht over het doel en wie het nastreeft, en welke gegevens daartoe worden verzameld; zij kunnen bovendien inzage krijgen in hun gegevens. Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, *Hoe de Privacywet toepassen in historisch onderzoek?* (W. Debeuckelaere 2011) <<https://www.gegevensbeschermingsautoriteit.be/sites/privacycommission/files/documents/01.02.01.05-vademecum-historisch-onderzoek.pdf>>, p. 5
- 4 Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, *Hoe de Privacywet toepassen in historisch onderzoek?*
- 5 Persoonlijk mailverkeer tussen de auteur en Agentschap Jongerenwelzijn, 24.09.2018 en 01.10.2018.

achterkleinkinderen. Devallée is dus niet Irma's echte familienaam, maar een fictieve naam die ik haar toekende. Maar is het toekennen van een zelfverzonnen naam dan wel ethisch correct? En zijn er dan geen argumenten op te voeren die wél pleiten voor het gebruik van Irma's eigen familienaam? Naast juridische vereisten zijn er heel wat ethische overwegingen in het spel bij het al dan niet gebruiken van de familienaam van overledenen. Hoe kunnen we als historici ethisch omgaan met het publiceren van privacy-gevoelige bronnen van overledenen?

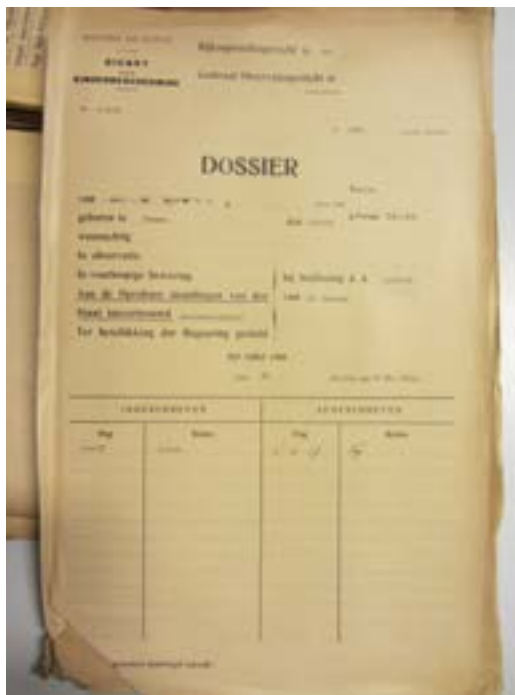
Maar dat het vrijgeven van de volledige naam wettelijk is toegestaan, wil niet zeggen dat er geen redenen zijn om de familienaam toch te beschermen

Hoewel er over het juridisch kader afgelopen jaren handige publicaties verschenen, kwamen ethische vraagstukken minder aan bod.⁶ Nochtans zijn deze een reflectie waard, en zeker voor wie werkt met delicate bronnen. Ten eerste bevatten de documenten vaak informatie waarvan de subjecten nooit de bedoeling hadden ze te delen met buitenstaanders. Ten tweede werden de documenten vaak zonder medeweten of tegen hun wil bewaard door panoptische instellingen die eeuwig hongerden naar kennis. Anderzijds zijn het uitgerekend deze bronnen die ons de meeste (of soms enige) informatie kunnen aanleveren over groepen die zelden een spoor hebben nagelaten in de geschiedenis. Als de literatuur melding maakt van deze paradox, is dit vaak in de vorm van een afweging wat er te winnen valt bij het identificeren en onthullen van gevoelige informatie over historische subjecten die niet meer bij machte zijn hun instemming te geven. Maar over deze 'kosten-batenanalyse' lopen de meningen sterk uiteen. Amerikaans historica Susan Lawrence bijvoorbeeld staat aan het uiterste van het spectrum: ze pleit voor volledige openbaarheid; openbaarheid in inzage én publicatie van privacygevoelige informatie. Enkele jaren geleden kwam Lawrence in aanvaring met een archiefbeheerder toen deze haar de toegang tot lokale armenregisters ontzegde. Haar verbolgenheid was zo groot dat ze er een volledig boek aan wijdde. Als het aankomt op privacy voor overledenen is ze duidelijk: 'The dead themselves have no right to privacy. The dead have no rights at all, in fact, because they have ceased being persons.'⁷ Maar er zijn ook andere stemmen. Als geschiedfilosoof is Antoon de Baets genuanceerder. Hij erkent dat mensen in het proces van overlijden hun aanspraak op *rechten* verliezen, maar dit betekent niet dat de levenden geen *verantwoordelijkheden* hebben ten aanzien van overledenen. Deze verantwoordelijkheden formuleerde hij in een 'Declaration of responsibilities of present generations toward past generations', naar analogie met de 'Declaration of responsibilities of present generations toward future generations' van de Verenigde Naties. De Baets spreekt over de plicht van de historicus om 'wetenschappelijke kennis over het verleden te leveren, verspreiden en onderwijzen'. Maar hij wijst tevens op het belang van het respecteren van postume waardigheid. Postume privacy en postume reputatie zijn dan geen *rechten*, maar uitingen van deze postume waardig-

6 D. Luyten, 'La Commission De La Protection De La Vie Privée Et La Recherche Historique', in: F. Hiraux en F. Mirguet, *Les Archives Personnelles: Enjeux, Acquisitions, Valorisation* 30 (Louvain-la-Neuve: Academia L'Harmattan 2013) 147–153.

7 'De overledenen zelf hebben geen recht op privacy. De overledenen hebben geen enkele *rechten*, omdat ze niet langer personen zijn.' S.C. Lawrence, *Privacy and the past: research, law, archives, ethics. Critical issues in health and medicine* (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press 2016) 13.

heid (de Baets noemt dit 'empirische dimensies' van waardigheid).⁸ Artikel 7 ('speech') van zijn declaratie gaat specifiek in op de spanning tussen openbaring van informatie en de privacybescherming van de overledene.⁹

(RA Antwerpen-Beveren, M17, ROG Mol, 675, 7747)

In dit artikel onderzoek ik aan de hand van voorbeelden uit de literatuur welke concrete spanningen er kunnen ontstaan bij het al dan niet anonimiseren van privacygevoelig archiefmateriaal over overledenen. Ik bundel deze argumenten en voorbeelden rond vier concrete theses, die verder worden toegelicht. Het artikel pleit niet voor of tegen een bepaalde keuze. Het artikel wil slechts een eerste aanknopng bieden voor wie werkt met privacygevoelige bronnen over overleden personen en hierin een bewuste ethische positie wil innemen. Het artikel is opgebouwd rond vier dilemma's, waarbij voor elk vraagstuk argumenten pro en contra worden gegeven:

1. Anonimiseren is (g)een bedreiging voor het wetenschappelijk karakter van een onderzoek
2. Identificeren schaadt de belangen van nabestaanden en betrokkenen (niet)
3. Identificeren kan (g)een wapen zijn tegen sociale stigma's
4. (Niet) anonimiseren schendt de postume waardigheid van overledenen

De eerste these bevraagt hoe ethische keuzes gevolgen kunnen hebben voor het wetenschappelijke karakter van een studie. De tweede stelling behandelt de belangen van individuele betrokkenen of nabestaanden, de derde heeft eerder betrekking op de rol van geschiedschrijving voor maatschappelijke debatten. De vierde these tot slot reflecteert over de belangen van de overledenen. Door te focussen op de specifieke spanning van het anonimiseren laat ik veel aspecten buiten beschouwing: de ethische overwegingen in de archiefpraktijk, de emoties van de onderzoek(st)er die werkt met gevoelig materiaal, het debat rond 'speaking for Others' of de machtsrelaties tussen de onderzoek(st)er en de subjecten.¹⁰ Het zijn vraagstukken die zeker niet minder belangrijk zijn, maar die wegens de beperkte opzet van dit artikel niet besproken worden.

8 A. de Baets, *De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus* (Nederland: Pallas Publications 2015) 33.

9 A. de Baets, 'A Declaration of the Responsibilities of Present Generations toward Past Generations', *History and Theory* 43 (2004) 130–164, aldaar 147.

10 Randall C. Jimerson, *Archives Power: Memory, Accountability, and Social Justice* (Society of American Archivists 2009); Emily Robinson, 'Touching the void: Affective history and the impossible', *Rethinking History* 14 (2010) 503–520. Linda Alcoff, 'The Problem of Speaking for Others', *Cultural Critique* (1991) 5–32.

Anonimiseren is (g)een bedreiging voor het wetenschappelijke karakter van een onderzoek

Het Belgisch wettelijk kader stelt dat -op enkele uitzonderingen na- onderzoeksresultaten met persoonsgegevens niet mogen worden bekendgemaakt 'in een vorm die de identificatie van de betrokken persoon mogelijk maakt'¹¹. In de praktijk betekent dit dat onderzoek(st)ers overgaan tot hetzij anonimiseren (gebruik van initialen of cijfers), hetzij 'pseudonomiseren' (het toekennen van een andere naam). Op dit laatste komt soms kritiek omdat de kans bestaat dat onderzoek(st)ers pseudoniemen kiezen met gelijkaardige etnische, religieuze, klassegerelateerde en leeftijdsgebonden connotaties. Hierdoor stappen onderzoek(st)ers (ongewild) mee in stereotyperende praktijken en '[are] inferring all sorts of connotative baggage onto research participants that may or may not be appropriate,' stelt Andrew Clark.¹² Het zijn immers de onderzoek(st)ers die dan bepalen welke persoonsinformatie bepalend is voor de interpretatie van een gegeven. Ook bij anonimisering rijzen vragen. Vaak wordt immers niet alleen de naam geanonimiseerd, maar ook persoonsgegevens zoals geboortedatum en -plaats, etniciteit, adres en andere gegevens die identificatie toestaan. In het proces van anonimisering wordt met andere woorden een keuze gemaakt door de onderzoek(st)er om bepaalde informatie wel of niet te reduceren tot 'achtergrondinformatie' die niet relevant is voor het narratief -en dus, informatie die van betekenis mag veranderd worden omwille van de anonimisering. Nochtans kan deze informatie wel degelijk van belang zijn voor de interpretaties die lezers geven aan de empirische gegevens. Als er gekozen wordt voor anonimisering is het dus van het grootste belang dat de onderzoek(st)er expliciet weergeeft welke gegevens van betekenis zijn veranderd omwille van de anonimisering. Zoals Niamh Moore treffend schrijft: 'the technical is never only technical'¹³.

Een andere vraag is wat er gebeurt indien twee historici schrijven over dezelfde subjecten, en allebei besluiten om over te gaan tot naamsverandering

Volgens sommige historici bemoeilijkt de anonimisering bovendien de verifieerbaarheid van het onderzoek. Doordat de subjecten niet bij naam worden genoemd, kunnen ze moeilijker getraceerd worden in de archiefstukken. Dit is met name het geval als het gaat om rollen of registers waarop meerdere eigennamen per vel staan. De anonimisering riskeert dan de traceerbare link te verbreken tussen de analyse en de bron.¹⁴ Een andere vraag is wat er gebeurt indien twee historici schrijven over dezelfde subjecten, en allebei besluiten om over te gaan tot naamsverandering. In de ene publicatie zal het historisch subject dan een andere naam dragen dan in de andere publicatie. Over het Rijksopvoedingsgesticht voor meisjes te Brugge bijvoorbeeld verschenen meerdere publicaties en masterscripties.¹⁵ In mijn artikel gaf ik aan de namen te hebben veranderd, Massin en De Pauw laten dit in het midden. Het meisje dat in mijn tekst Jeanne heet, draagt elders een andere naam. Daar het dossiernummer correspondeert, is er geen gevaar voor de verifieerbaarheid. Niettemin leidt het tot een bevreemdende situatie.

11 KB 13.02.2001, art. 23, geciteerd in Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, *Hoe de Privacywet toepassen in historisch onderzoek?*, 14.

12 'En plaatsen ze allerlei connotatieve bagage op de onderzoeksparticipanten, die gepast of ongepast kan zijn'. A. Clark, *Anonymising Research Data* (ESRC National Centre for Research Methods december 2006) 6 <<http://eprints.ncrm.ac.uk/480/>> [geraadpleegd 4 juli 2018].

13 'het technische is nooit alléén maar technisch'. Niamh Moore, 'The politics and ethics of naming: questioning anonymisation in (archival) research', *International Journal of Social Research Methodology* 15 (2012) 331–340, aldaar 335 <[doi:10.1080/13645579.2012.688330](https://doi.org/10.1080/13645579.2012.688330)>.

14 Lawrence, *Privacy and the past*, 7; S. Combe, 'Confiscated Histories. Access to 'Sensitive' Government Records and Archives in France', *Zeithistorische Forschungen* 10 (2013) 123–130; K. Vehkalahti, 'Dusting the archives of childhood: child welfare records as historical sources', *History of Education* 45 (2016) 430–445, aldaar 443.

15 V. Massin, *Protéger ou exclure? L'enfermement des "filles perdues" de la protection de l'enfance à Bruges (1922-1965)* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve 2011); Wendy De Pauw, 'Brugge, le dépôt-oir?': verwaarloosde, deviante en criminele minderjarige meisjes opgesloten in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge tijdens het Interbellum (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Brussel VUB, 2003); L. Nys, 'Emotie, gender en macht: emotie-normen en expressies in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)', *Historica* (2016) 17–22.

Een kwestie die enigszins gerelateerd is aan de verifieerbaarheid betreft niet de publicatie, maar de *toegang* tot privacygevoelig materiaal. Hiervoor moet een formele aanvraag worden ingediend bij de bevoegde instanties. In de literatuur zijn hierover enkele bedenkingen geformuleerd. Sonia Combe bijvoorbeeld wijst op een mogelijke ongelijkheid tussen onderzoek(st)ers. Als de toestemming slechts verleend wordt voor sommige onderzoek(st)ers, kan de inhoud van hun werk niet worden afgetoetst door anderen die géén inzage in de documenten krijgen, wat de verifieerbaarheid verhindert. In dictatoriale regimes leidt dit mogelijk tot autocensuur om niet uit de gunst van het regime te vallen. Een andere bedenking is een vorm van zelfkritiek op het statuut van academici: volgens Combe riskeert een formele aanvraagprocedure een hiërarchie te creëren tussen onderzoek(st)ers - die weten hoe ze de procedure moeten starten-, en 'gewone' burgers, voor wie de formele procedure een hoge drempel vormt.¹⁶ Een interessante case hierin zijn de Belgische gerechtsdossiers voor mensen die beticht werden van collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Het recht op inzage wordt beheerd door het College van Procureurs-generaal. Onderzoek(st)ers die formeel verbonden zijn aan een onderzoeksinstelling hebben bijna honderd procent kans om hun aanvraag goedgekeurd te zien, maar voor particulieren die willen graven in hun familieverleden, is dit moeilijker.¹⁷ Amateuorhistorici, heemkundigen en journalisten hebben per definitie geen juridisch verdedigbare reden om inzagerecht te krijgen.¹⁸ Volgens Koen Aerts draagt het restrictieve inzageregime ertoe bij dat mythes in stand blijven.¹⁹ De totaal verschillende narratieven over collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in België en Nederland, zijn dan ook wel eens in verband gebracht met de verschillende archiefregimes.²⁰ In die zin kan privacybescherming een gevolg hebben voor het wetenschappelijk karakter van een studie.

Identificeren schaadt de belangen van nabestaanden en betrokkenen (niet)

Hoewel het anonimiseren van gegevens tot doel heeft de identificatie met personen te verhinderen, biedt het geen garantie op bescherming. Dit kan vooral in kleine gemeenschappen een risico zijn. Voor outsiders is de identiteitsbescherming dan wel gegarandeerd, maar niet noodzakelijk voor *insiders*. Martin Tolich benoemde dit onderscheid als 'external' en 'internal confidentiality'.²¹ Deze interne confidentialiteit slaat op de mogelijkheid voor onderzoekssubjecten om *elkaar* te identificeren door een publicatie, zelfs indien de persoonsgegevens werden veranderd. Dit hóeft niet noodzakelijk

Clandestiene briefjes opgevouwen in een bundeltje. (RA Brugge, ROG Brugge, 830, 2)

- 16 Combe, 'Confiscated Histories. Access to 'Sensitive' Government Records and Archives in France'.
- 17 K. Aerts, geciteerd in: 'Kwart van familieleden kan collaboratiedossiers niet inkijken', *Het Belang van Limburg* (2017).
- 18 Maartje Van de Kamp, *Afgeschermd Geheugen. Een onderzoek naar de inzageregimes van de archieven van de naoorlogse berechting van collaborateurs in België en Nederland en de invloed van deze regimes op het narratief van collaboratie en berechting* (Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling Universiteit van Amsterdam, 2016) 32.
- 19 Aerts geciteerd in: A. Nuyens, 'In België kun je niet uitzoeken wat opa of oma in de oorlog heeft uitgespookt', *De Correspondent* (2014) <<https://decorrespondent.nl/2043/in-belgie-kun-je-niet-uitzoeken-wat-opa-of-oma-in-de-oorlog-heeft-uitgespookt/175130246214-d274863>> [geraadpleegd 1 juni 2018].
- 20 Van de Kamp, *Afgeschermd Geheugen*.
- 21 M. Tolich, 'Internal Confidentiality: When Confidentiality Assurances Fail Relational Informants', *Qualitative Sociology* 27 (2004) 101-106.

een probleem te zijn, maar het is belangrijk om hierbij stil te staan in onderzoeken waarvan de uitkomst een spanning kan teweegbrengen in een gemeenschap.²² Francesca Moore bijvoorbeeld moest uiterst omzichtig omspringen met de persoonsgegevens in haar onderzoek naar abortuspraktijken in een klein lers dorpje. Hoewel veel zaken inmiddels publiek waren gemaakt door diverse krantenartikelen, besloot Moore toch om de namen van de subjecten te veranderen om hun angstvallige houding van zoveel decennia terug niet te schenden en geen schade te berokkenen aan overlevende subjecten.²³ Eenzelfde spanning kan gezien worden bij andere processen die nog niet afgesloten zijn, met name het oorlogsverleden.

Binnen etnografisch onderzoek en mondelinge geschiedenis is er meer oog voor een ethische onderzoekshouding, bijvoorbeeld inzake de relatie tussen onderzoek(st)er en geïnterviewde of in het ongewild opwekken van onaangename herinneringen.²⁴ Archiefwerk zou er dan ook goed aan doen enkele gevoeligheden uit de mondelinge geschiedenis over te nemen, stelt Laura Cameron, die onderzoek verrichte over Freuds persoonlijke leven.²⁵ Onderzoeken die steunen op mondelinge geschiedenis bestuderen immers vaker onderwerpen die nog niet volledig afgesloten zijn. Susan Lawrence, aangehaald in de inleiding, meent echter dat deze ethische reflexen uit de mondelinge geschiedenis niet zomaar van toepassing zijn voor wie werkt met geschreven bronnen. Waar interviewers in mondelinge geschiedenis ongewild hun respondenten kunnen *triggeren* door gevoelige onderwerpen aan te snijden, bestaat dit risico niet bij geschreven bronnen. Voor Lawrence zijn zulke gevoeligheden dan ook te minimaliseren. Ze erkent de macht van roddels in een kleine gemeenschap, maar stelt dat mogelijke psychologische of sociale schadeberokkening aan levenden miniem is, zonet onbestaande: 'If learning about family secrets (...) is psychologically harmful, surely there would be discussions of it in the mainstream academic counseling literature.'²⁶ Wanneer het gaat over seksueel misbruik, is ze wel voorzichtiger.

22 Het kan bijvoorbeeld van nut zijn voor belangengroepen. L. De Wilde en B. Vanobbergen, 'Puzzling history – the personal file in residential care: a source for life history and historical research', *History of Education* 46 (2017) 384–397, aldaar 393.

23 F.P.L. Moore, 'Tales from the archive: methodological and ethical issues in historical geography research', *Area* (2009).

24 Vinciane Despret beargumenteert daarnaast dat in het anonimiseren de onderzoek(st)er mensen daadwerkelijk *reduceert* tot onderzoeksobjecten, wat de machtsrelatie in het onderzoek alleen maar versterkt. V. Despret, '« L'effet sans nom » | Vinciane Despret' <<http://www.vincianedespret.be/2010/04/leffet-sans-nom/>> [geraadpleegd 24 december 2015]; V. Yow, "Do I Like Them too Much?": Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa', *The Oral History Review* 24 (1997) 55–79 <doi:10.1093/ohr/24.1.55>.

25 L. Cameron, 'Oral History in the Freud Archives: Incidents, Ethics, and Relations', *Historical Geography* 29 (2001) 38–44, aldaar 38.

26 'Als het vernemen van familiegeheimen (...) psychische schade zou berokkenen, dan zouden er zeker discussies over zijn in de mainstream academische literatuur over counseling.' Lawrence, *Privacy and the past*, 12.

Wat met visuele bronnen? (Foto uit: RA Antwerpen-Beveren, M17 ROG Mol, 581, dossier 7019)

Identificeren kan (g)een wapen zijn tegen sociale stigma's

Zoals aangehaald in de inleiding, worden delicate bronnen zoals opsluitingsdossiers door historici gebruikt om kennis aan te leveren over sociaal kwetsbare groepen. Mensen uit zulke bevolkingslagen blijven vaak onderbelicht in de geschiedschrijving en kennen we slechts als de 'anonieme massa'. Het gaat om mensen wiens enige spoor vaak bestaat uit bronnen opgemaakt door instituten die vandaag de dag een stigmatiserende connotatie hebben: armenregisters, psychiatrische ziekenhuizen of penitentiaire instellingen. Historici gebruiken zulke bronnen om te onthullen hoe mensen uit kansarme sociale milieus leefden, dachten, voelden. Veel onderzoek(st)ers zien dan ook net in het identificeren een belangrijke kracht. Door te anonimiseren worden de overledenen niet erkend als individuen die deel uitmaakten van de menselijke gemeenschap, maar reduceren we hen tot 'faceless datapoints', schrijft Lawrence. 'In this case, the poorest members of society once again lose out, this time for good.'²⁷

27 Lawrence, *Privacy and the past*.

Maar er kunnen ook vragen worden gesteld bij deze emancipatorische doelstelling en de idee dat het gebruik van de echte persoonsnaam hiertoe noodzakelijk is. De analyse van historici over de overledene is immers een vervorming van het verleden: de woorden en gedragingen van de overledene worden immers ingezet in een narratief dat wordt geconstrueerd door de onderzoek(st)er.²⁸ Het 'originele' gebeurde en het 'verhaalde' gebeurde, zijn verschillend. Het gebruik van de echte naam is dan ook geen meerwaarde of voorwaarde voor het restitueren van de persoon in de geschiedenis.

28 Veel dank aan Margo De Koster om me hierop te wijzen.

Een ander argument dat pleit tegen het anonimiseren van privacygevoelige bronnen, heeft specifiek betrekking op bronnen die zijn opgesteld door gesloten instellingen zoals gevangenissen of psychiatrische instellingen of door armenregisters. Door de overledenen te anonimiseren, bestendigt dit volgens sommigen de idee dat aanraking met zulke instanties beschamend was -en nog steeds is. Als de geschiedkundige meestapt in het systematisch anonimiseren van bronnen uit zulke contexten, 'then the historian becomes complicit in perpetuating stigmas that she may actually want to try to reduce,' schrijft Lawrence.²⁹ Het is een argument dat ook terug te vinden is bij andere auteurs, zoals bijvoorbeeld Judith Schwarz, beheerder van archieven van lesbische vrouwen. Voor haar kan de onthulling van een individueel leven *empowerend* zijn voor anderen: 'while individual privacy and confidentiality may be of paramount concern while the individual lives, a full disclosure of deceased individuals' history can do little harm and yet add much to the lives of others.'³⁰ Een lichtjes andere visie is terug te vinden bij Timothy Gilfoyle, die onderzoek deed naar prostituees. Volgens hem riskeert een halfslachtig beleid de dubbele standaard te reproduceren. Indien bijvoorbeeld de prostituees bij naam worden genoemd maar hun cliënten niet, dan is dit een verderzetting van de dubbele standaard waarbij prostituees worden vervolgd, en niet hun klanten.³¹ De implicaties van het bij naam noemen zijn bij hem dus anders dan bij Lawrence: voor Gilfoyle kleeft er toch nog een stigma aan de historische subjecten die hij bestudeert. Tegen het argument van Lawrence -anonimiseren als het reproduceren van sociale stigma's- kan men opwerpen dat deze strijd niet geleverd moet worden ten koste van de postume waardigheid van overledenen.

29 'Dan wordt de historica medeplichtig in het bestendigen van stigma's die ze eigenlijk wil verminderen.' Lawrence, *Privacy and the past*, 14.

30 J. Schwarz, 'The Archivist's Balancing Act: Helping Researchers While Protecting Individual Privacy', *The Journal of American History* 79 (1992) 179-189, aldaar 189.

31 T.J. Gilfoyle, 'Prostitutes in History: From Parables of Pornography to Metaphors of Modernity', *The American Historical Review* 104 (1999) 117-141, aldaar 526.

(Niet) anonimiseren schendt de postume waardigheid van overledenen

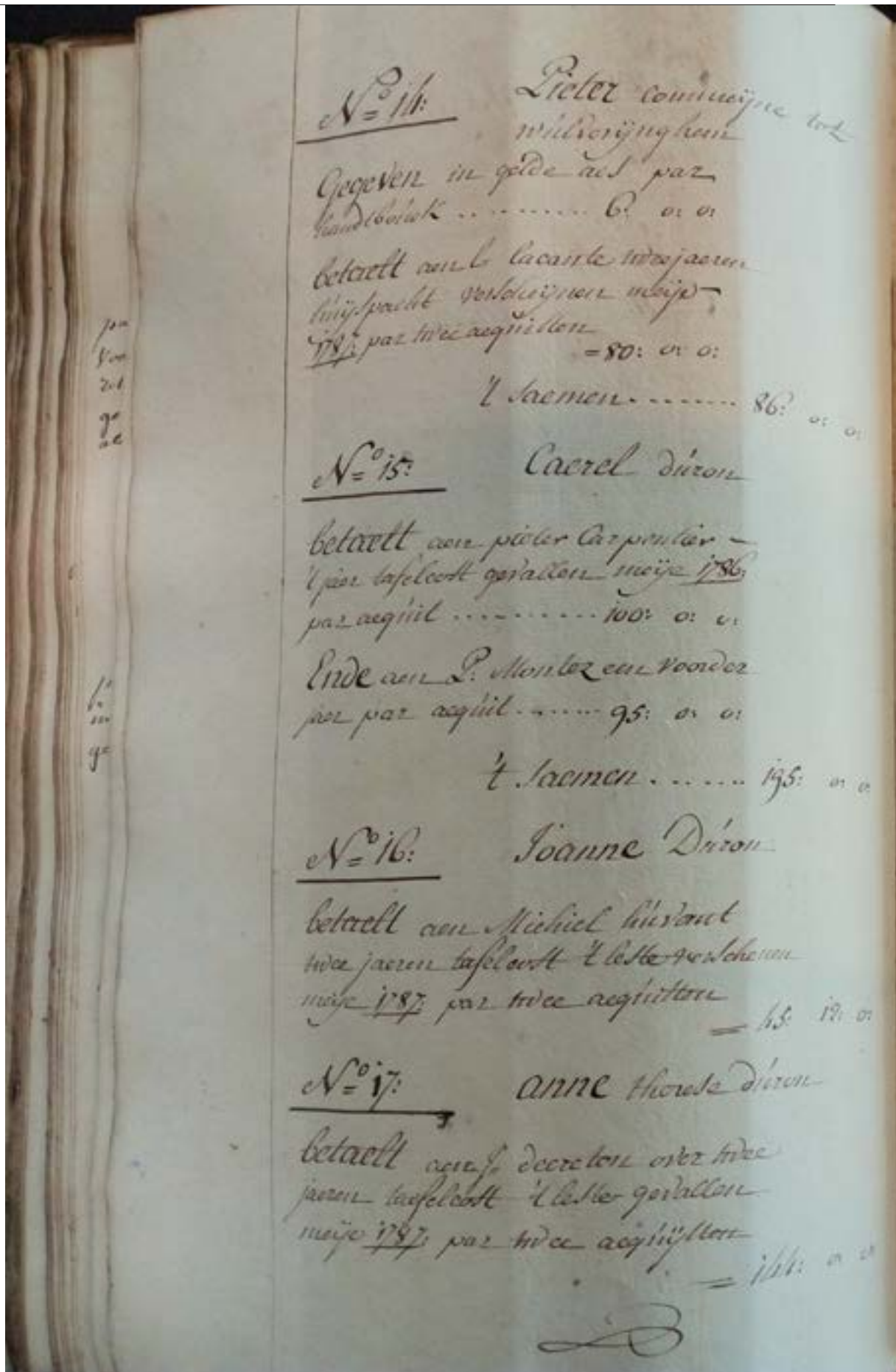
Maar over de vorm die deze 'postume waardigheid' moet aannemen, heerst onenigheid. Deze onenigheid heeft alles te maken met de invulling die men aan 'waardigheid' geeft. Het is een conflict dat ook al door Iacovetta en Mitchinson werd benoemd in hun sleutelwerk over het gebruik van persoonsdossiers als historische bron. De persoonsdossiers getuigen voor hen niet alleen van de *machteloosheid* van mensen tegenover totaliserende instellingen, maar ook van hun *weerbaarheid*. Deze weerbaarheid biedt historici gelegenheid tot het opnemen van sociaal kwetsbare groepen in het historisch narratief. Maar 'in uncovering their agency we face a paradox,' schrijven Iacovetta en Mitchinson. 'Our legal obligations as researchers to protect the privacy of individuals in the past can lead us to write the marginal into history by writing their names and faces out of it.'³² Het gaat er met andere woorden om of de postume waardigheid erin bestaat om de anonimiteit van de overledene te respecteren, of diens individuele identiteit te erkennen.

Postume waardigheid & (eeuwigdurende) privacybescherming

In België verschaft het wettelijk kader in principe geen privacybescherming aan de overledenen zelf. De gegevensbescherming is dus niet ingegeven door een bescherming van de overledenen, maar die van potentieel nog levende betrokkenen of hun nabestaanden. Dit is anders in de Verenigde Staten. Daar is de *Health Insurance Portability and Accountability Act* (HIPAA) van kracht, die de privacybescherming van de zorgsector garandeert. Tot 2013 bepaalde de wet dat de privacy eeuwigdurend wordt beschermd, ongeacht de afstand in de tijd. Ook de armenregisters vallen onder deze wet, tot grote consternatie van historica Susan Lawrence. Haar aanvaringen met de HIPAA-vertegenwoordigers die haar toegang verhinderden tot de armenregisters, waren zoals hoger gezegd de aanleiding voor haar boek *Privacy and the Past*. Interessant genoeg komen in de discussies tussen Lawrence en de HIPAA-vertegenwoordigers weinig argumenten aan bod die rechtstreeks betrekking hebben op de privacybescherming van overledenen zonder te verwijzen naar de implicaties voor levenden. Het enige argument dat in dat opzicht werd aangehaald, betrof het medisch geheim, dat eeuwig geldig is. Lawrence meent dat dit argument echter geen steek houdt: ten eerste was er bij het opstellen van de armenregisters geen arts betrokken, en ten tweede stelt ze dat de Hippocratische eed vooral garandeert dat de arts over alle nodige informatie beschikt. Immers, net omdat de arts gebonden is aan het beroepsgeheim, is de patiënt(e) bereid om alle informatie te geven die mogelijk kan helpen in de diagnosestelling. Het medische geheim beschermen tot in de eeuwigheid, heeft voor Lawrence dan ook weinig nut.

Hiermee haalt ze een interessant punt aan: welk belang had het historisch subject erbij om toen de gegevens te beschermen? Indien het afschermen van de gegevens verband hield met zelfbescherming, kan men zich afvragen of het nog zinvol is om deze gegevens nog steeds te anonimiseren. Het meisje waarnaar ik hier verwijs als J. bijvoorbeeld, hamerde in haar briefwisseling met C. steeds op geheimhouding. Ook in veel andere gevallen van clandestiene correspondentie waren gedetineerden bang voor ontdekking. Dit heeft echter niet zozeer te maken met de inhoud *an sich*, maar met de gevolgen: de gedetineerde meisjes werden zwaar bestraft omdat ze clandestien communiceerden, maar ook omdat hun liefdesbrieven werden bestempeld als uiting van een 'obsessieve hystero-erotische seksualiteit',

32 'In het onthullen van hun agens, worden we geconfronteerd met een paradox. Onze wettelijke verplichtingen als onderzoek(st)ers om de privacy van individuen uit het verleden te beschermen kan ertoe leiden dat we de gemarginaliseerden in de geschiedschrijving brengen maar hun namen en gezichten uitwissen.' in F. Iacovetta en W. Mitchinson, *On the Case. Explorations in Social History* (University of Toronto Press 1998).

N° 14: Pieter Commaigne tot
 wilsvenijghen
 Gegeven in golve ad par
 handboek 6. 0. 0.
 betaelt aan L. Lacarte twee jaeren
 lijn/pacht verbeuren meij
 1787 par twee acquittien
 = 80. 0. 0.
 t. saemen 86. 0. 0.

N° 15: Caerel Diron
 betaelt aan pieter Carpentier
 vier tafelaert gevallen meij 1786
 par acquit 100. 0. 0.
 Ende aan P. Montez een voordoz
 par par acquit 95. 0. 0.
 t. saemen 195. 0. 0.

N° 16: Joanne Diron
 betaelt aan Michiel hirsant
 twee jaeren tafelaert t. beste verbeuren
 meij 1787 par twee acquittien
 = 13. 19. 0.

N° 17: Anne Thorets Diron
 betaelt aan J. decretors over twee
 jaeren tafelaert t. beste gevallen
 meij 1787 par twee acquittien
 = 116. 0. 0.

pa
 8.00
 2.01
 9.00
 2.00

1.00
 1.00
 9.00

Uittreksel uit een armenregister uit de achttiende eeuw. Houdt privacybescherming impliciet sociale stigma's in stand? (Rijksarchief Brugge, Gemeenten. Bulskamp (TBO 49), 7: Rekeningen van de dis 616 1767-89)

N° 18:

Berlin la mette tot
lygen woelcappelle

alst die selven gegeden in golve
van differente stonden al par hand
benick 28: 18: 0:

betactt van s. blylaest ende
c. onderel over twee jaeren luyd
pacht t'leste verscheuen maye 1787
par twee acquittien = 66: 0: 0:

t'Jaemen 9: 11: 0:

N° 19:

francois brynaert tot
veerne

Gegeven in golve al par hand
benick 72: 8: 0:

betactt van sijn s'ingebick
over leveringhe van Medicamenten
par requit 7: 19: 0:

t'Jaemen 80: 7: 0:

N° 20

Joannes brynaert tot
bultcamp

Gegeven in golve al par
handbenick 3: 10: 0:

N° 21:

Isabelle gerardye

heeft niet gehad N^o

~

die voor de instelling met alle macht bestreden moest worden. Sprekende als historica -en zeker niet sprekende in naam van deze meisjes- zou ik durven suggereren dat de redenen voor het afschermen van de gegevens in dit geval verdwenen zijn. Het gevaar van bestraffing bestaat niet meer, en de diagnose als seksueel obsessief wordt in het hedendaags historisch onderzoek gezien als uiting van een specifiek institutioneel discours, en niet als een objectieve vaststelling. Het onthullen van deze gegevens verrijkt onze kennis over de correspondentiepraktijken van deze meisjes, maar brengt hen geen fysieke of reputatieschade toe.

Vanuit de erkenning dat ook concepten veranderlijk zijn doorheen tijd en ruimte, zou men zich kunnen afvragen welke invulling de historische subjecten aan privacy gaven. Ook de notie van privacy als cultureel en wettelijk gegeven is historisch en cultureel variabel.³³ In sommige culturele contexten is het verhullen van de identiteit net beledigend voor de subjecten. Bij First Nations volkeren verkrijgen verhalen hun waarde door de identiteit van de verteller. Door deze vertellers te anonimiseren, worden de verhalen waardeloos, schrijft Janovicek.³⁴ Uit mondelinge geschiedenis naar weeshuizen, blijkt bovendien dat mensen zeer sterke herinneringen hebben aan de aanspreekvorm aan de hand van nummers: 'Dat nummer is op uw voorhoofd geplakt daar. Ge komt daar binnen [*in het weeshuis*] en dat is: vanaf nu zijde gij nummer 20.'³⁵ In zulke gevallen zou men kunnen suggereren dat de postume waardigheid er eerder in bestaat individuen te identificeren met hun eigen naam dan een initiaal of cijfer.

Vanuit de erkenning dat ook concepten veranderlijk zijn doorheen tijd en ruimte, zou men zich kunnen afvragen welke invulling de historische subjecten aan privacy gaven

33 M. Richardson, *The right to privacy: origins and influence of a nineteenth-century idea*. Cambridge intellectual property and information law 40 (Cambridge [UK] ; New York: Cambridge University Press 2017).

34 N. Janovicek, 'Oral History and Ethical Practice: Towards Effective Policies and Procedures', *Journal of Academic Ethics* 4 (2007) 157–174.

35 L. De Wilde en B. Vanobbergen, *Mag ik dit vertellen? Stemmen uit de Gentse weeshuizen (1945-1984)* (Leuven 2012) 42.

Postume waardigheid & identificatie

Bij het onthullen van de identiteit van een overledene kunnen gedragingen aan het licht komen die de postume reputatie ten goede of ten kwade beïnvloeden. Hierbij zijn steeds twee elementen in het spel: het vellen van een moreel oordeel over gedragingen in het verleden, en de vraag welke impact dit heeft op iemands postume reputatie. Ik licht het toe met een voorbeeld uit mijn eigen onderzoek naar heropvoedingsinstellingen. Een opvoeder die ik hier H.J. zal noemen, schreef in zijn verslag terloops over een jongere die niet te kalmeren was: 'We hebben hem (de dwangrok) met geweld aangedaan. Tot nu toe is hij kalmer.'³⁶ De terloopse melding van fysiek geweld heeft vandaag de dag een andere betekenis dan een eeuw geleden, en hierover moreel te oordelen als een eenentwintigste lezer is glibberig terrein. Gezien de korte opzet van dit artikel kan ik hierop niet verder ingaan. Relevant voor het privacyvraagstuk betreft de vraag of H.J.'s postume reputatie wordt aangetast indien de publicatie hem zou identificeren. Hierbij zijn twee scenario's. 1. Indien dit de eerste publicatie is waardoor H.J. kenbaar zou worden gemaakt, is er in principe geen reputatie die wordt

36 RA Antwerpen-Beveren, M17, 466: Dossier 5170, Verslag, 17.03.1929.

beïnvloed. Vooraleer deze publicatie verscheen, was H.J. immers (voor outsiders) een persoon die nooit bestaan had. 2. Indien H.J. (puur hypothetisch) een befaamd pedagoog blijkt te zijn die bekend stond omwille van zijn niet-autoritaire opvoedingstechnieken, zou dit gegeven wel een invloed hebben op zijn postume reputatie. Maar als die reputatie gebaseerd is op onjuistheden, is het een onverdiende reputatie -ten goede, of ten kwade. Toch is er ook de terechte opmerking van de Baets waarin hij wijst op het *recht* van de historicus 'to remain silent' als het onthullen van sensitieve informatie geen enkel publiek belang dient.³⁷

37 de Baets, 'A Declaration of the Responsibilities of Present Generations toward Past Generations', 157. Zie ook Marek Tesar, 'Ethics and truth in archival research', *History of Education* 44 (2015) 101–114, aldaar 105.

Conclusie

Historisch onderzoek op basis van privacygevoelige bronnen is zeer waardevol, maar de onderzoek(st)er moet hierbij rekening houden met de privacybescherming van de historische subjecten. Bij levende personen dienen gegevens geanonimiseerd te worden. Overledenen bevinden zich in een schemerzone waarbij historici zijn aangewezen op hun eigen afweging. Dit artikel poogde een aanzet te zijn voor zo'n afweging door de voornaamste pro- en contra-argumenten te bundelen rond vier stellingen. Ten eerste werd gewezen op de impact die anonimisering kan hebben op het wetenschappelijk karakter van onderzoek. De onderzoek(st)er moet steeds helder weergeven welke gegevens geanonimiseerd worden om de interpretatie niet te belemmeren. In sommige gevallen kan de traceerbaarheid van de gegevens bemoeilijkt worden. Wat betreft de belangen van betrokkenen en nabestaanden werd gewezen op het verschil in insiders en outsiders perspectief, waarbij anonimisering voor de outsiders geen garantie biedt op anonimisering voor insiders. Volgens sommige historici hoeft identificatie van betrokkenen niet noodzakelijk een probleem te zijn, al ligt dit gevoelig bij zaken uit het verleden die vandaag de dag nog onafgesloten zijn. Ten derde heeft het anonimiseren volgens sommigen als gevolg dat de sociale stigma's steeds gereproduceerd worden, zodat het emancipatorische karakter van onderzoeken verloren gaat. Daartegenover wordt opgeworpen dat een huidig maatschappelijk debat niet moet worden gevoerd met de historisch subjecten als inzet. Bovendien is het 'verhaalde'

hoe dan ook een vervorming van het 'gebeurde', zodat het gebruik van de 'echte' naam geen meerwaarde levert. Tot slot circuleren twee conflicterende invullingen van postume waardigheid. Voor de ene bestaat deze erin de privacy van de overledenen te beschermen, voor de andere zorgt net de identificatie voor een waardige behandeling van het historische subject. Ik claim geenszins dat dit de enige vragen zijn die aan de orde zijn, noch dat dit de enige mogelijke argumenten zijn. Met dit artikel pleit ik evenmin voor een uniforme richtlijn vóór of tegen anonimisering. Maar waar ik wel voor pleit is dat historici meer aandacht besteden aan de ethische implicaties van onderzoek met privacygevoelige bronnen.

De privacycommissie bracht een handig vademecum uit voor historici: hoe de privacywet toepassen in historisch onderzoek?

Beredeneerde bibliografie

Voor het wettelijk kader in België zijn volgende publicaties bijzonder nuttig:

- Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, *Hoe de Privacywet toepassen in historisch onderzoek?* (W. Debeuckelaere 2011) <<https://www.gegevensbeschermingsautoriteit.be/sites/privacycommission/files/documents/01.02.01.05-vademecum-historisch-onderzoek.pdf>>.
- D. Luyten, 'La Commission De La Protection De La Vie Privée Et La Recherche Historique', in: F. Hiraux en F. Mirguet (red.), *Les Archives Personnelles : Enjeux, Acquisitions, Valorisation* 30 (Louvain-la-Neuve 2013) 147–153.

Dit artikel gebruikte volgende werken als kapstok voor de ethische argumenten inzake anonimisering:

- A. de Baets, 'A Declaration of the Responsibilities of Present Generations toward Past Generations', *History and Theory* 43 (2004) 130–164.
- S.C. Lawrence, *Privacy and the past: research, law, archives, ethics. Critical issues in health and medicine* (New Brunswick 2016).

Voor de ethische argumenten over anonimisering zijn ook volgende werken interessant:

- L. Cameron, 'Oral History in the Freud Archives: Incidents, Ethics, and Relations', *Historical Geography* 29 (2001) 38–44.
- A. de Baets, *De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus* (Amsterdam 2015).
- V. Despret, 'L'effet sans nom', 28 april 2010 <<http://www.vincianedespret.be/2010/04/leffet-sans-nom/>> [geraadpleegd 24 december 2015].
- T.J. Gilfoyle, 'Prostitutes in History: From Parables of Pornography to Metaphors of Modernity', *The American Historical Review* 104 (1999) 117–141
- N. Janovicek, 'Oral History and Ethical Practice: Towards Effective Policies and Procedures', *Journal of Academic Ethics* 4 (2007) 157–174
- F. Moore, 'Tales from the archive: methodological and ethical issues in historical geography research', *Area* (2009)
- N. Moore, 'The politics and ethics of naming: questioning anonymisation in (archival) research', *International Journal of Social Research Methodology* 15 (2012) 331–340
- M. Tolich, 'Internal Confidentiality: When Confidentiality Assurances Fail Relational Informants', *Qualitative Sociology* 27 (2004) 101–106

Voor de ethische kwesties met betrekking tot archiveren en de toegang tot archiefmateriaal, zie:

- S. Combe, 'Confiscated Histories. Access to 'Sensitive' Government Records and Archives in France', *Zeithistorische Forschungen* 10 (2013) 123–130.
- R.C. Jimerson, *Archives Power: Memory, Accountability, and Social Justice* (Society of American Archivists 2009).
- J. Schwarz, 'The Archivist's Balancing Act: Helping Researchers While Protecting Individual Privacy', *The Journal of American History* 79 (1992) 179–189.
- M. Tesar, 'Ethics and truth in archival research', *History of Education* 44 (2015) 101–114.

Voor praktische perikelen in het anonimiseren van gegevens, zie:

- A. Clark, *Anonymising Research Data* (ESRC National Centre for Research Methods december 2006) <<http://eprints.ncrm.ac.uk/480/>> [geraadpleegd 4 juli 2018].

Voor ethische kwesties niet gerelateerd aan het anonimiseren, zie:

- L. Alcoff, 'The Problem of Speaking for Others', *Cultural Critique* (1991) 5–32.
- E. Robinson, 'Touching the void: Affective history and the impossible', *Rethinking History* 14 (2010) 503–520.
- V. Yow, "'Do I Like Them too Much?": Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa', *The Oral History Review* 24 (1997) 55–79.

Voor achtergrondinformatie over persoonsdossiers, zie:

- F. Iacovetta en W. Mitchinson, *On the Case. Explorations in Social History* (Toronto 1998).
- L. De Wilde en B. Vanobbergen, 'Puzzling history – the personal file in residential care: a source for life history and historical research', *History of Education* 46 (2017) 384–397.

Voor achtergrondinformatie over jeugdinstanties in België biedt volgend werk een uitstekend overzicht met veel verwijzingen naar de recente literatuur:

- S. Dupont-Bouchat, J. Christiaens en C. Vanneste, 'Jeugd en Justitie (I). Modellen, praktijken en hervormingen van het jeugdrechtsysteem (1830-2014) / Jeunesse et justice (I). modèles, pratiques et réformes de la justice des mineurs (1830-2014).', in: M. De Koster, D. Heirbaut en X. Rousseaux (red.), *Tweehonderd jaar justitie: historische encyclopedie van de Belgische justitie / Deux siècles de justice. Encyclopédie de la justice belge* (Brugge: Die Keure 2015) 243–275.

Biografie

Laura Nys (°1991) werkt als doctoraatsstudente aan de UGent (vakgroep geschiedenis) en aan de VUB (vakgroep criminologie). Haar onderzoek richt zich op de rol van emoties in Belgische heropvoedingsinstellingen (1890-1965). Het doctoraatsonderzoek wordt gefinancierd door het FWO. Haar onderzoeksinteresses beslaan de sociale geschiedenis van emoties, history from below en gendergeschiedenis.

Criminaliteit

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

